

ความขัดแย้งในสถานภาพและบทบาทของแม่

มนุษย์ทุกคนมีสถานภาพทางสังคม มีแนวทางปฏิบัติตามสถานภาพแห่งตน ซึ่งเรียกว่า บทบาท สถานภาพของบุคคลได้กำหนดสิทธิและหน้าที่ในสังคม ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับบุคคลหนึ่งย่อม มีหลายสถานภาพแล้วแต่ความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น บทบาทของบุคคลจะมีมากหรือน้อยย่อมขึ้นอยู่กับ สถานภาพของเรา บทบาทย่อมดำเนินไปตามระบบของสังคม การกระทำตามบทบาทนั้นขึ้นอยู่กับว่าแต่ละบุคคลจะมีความเข้าใจบทบาทของตนอย่างไร แปลความหมายอย่างไร คุณสมบัติ ส่วนตัวของบุคคลก็เป็นส่วนหนึ่งที่กำหนดให้บุคคลรับรู้ หรือได้แสดงบทบาทที่แตกต่างกันออกไป คุณสมบัติเหล่านั้นได้แก่ ความคิด ความรู้ ความสามารถ มूलเหตุจูงใจ ประสบการณ์เดิม การอบรมฝึกฝน ความพึงพอใจ ตลอดจนถึงสภาพของร่างกายและจิตใจของบุคคลที่แสดงบทบาท นั้น โดยปกติบุคคลสามารถที่จะคาดคะเนบทบาทของตนจากบทบาทที่มีผู้ปฏิบัติมาแล้ว การสืบต่อ บทบาทเหล่านี้ถือเป็นส่วนหนึ่งของขนบธรรมเนียมประเพณี

ในกรณีที่บุคคลมีสถานภาพมากกว่าหนึ่งสถานภาพ และในสถานการณ์หนึ่ง ๆ บทบาท ที่เขาจะต้องกระทำจึงมีมากกว่าหนึ่งบทบาท ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความยุ่งยากสำหรับเขาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบทบาทนั้นขัดแย้งกัน บุคคลจะต้องประสบกับความลำบากใจที่จะต้องเลือก การกระทำหรือตัดสินใจแสดงบทบาทใดที่เขาเห็นว่าจำเป็นที่สุด ซึ่งอาจเป็นสาเหตุทำให้เกิด ภาวะตึงเครียดกดดัน และไม่สามารถปฏิบัติบทบาทใดบทบาทหนึ่งได้อย่างราบรื่นจนต้องละทิ้ง บทบาทบางบทบาท

บุคคลที่มีสถานภาพและบทบาทเป็นแม่ ย่อมจะมีสถานภาพ และบทบาททางประการ มาก่อนคือ ก่อนที่จะมีสถานภาพเป็นแม่ ก็ต้องมีสถานภาพเป็นลูก เป็นภรรยา หรือเป็นสะใภ้ ในขณะที่มีสถานภาพแม่อีกยังมีบทบาทต่อเนื่องกับบทบาทที่มีอยู่แล้วด้วย สถานภาพและบทบาทต่อ เนื่องนี้ย่อมมีผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลที่เป็นแม่และบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้อง สถานภาพ และบทบาทเหล่านี้ อาจจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีความสำคัญ ซึ่งจะก่อให้เกิดสถานภาพ และบทบาทที่ ขัดแย้งเป็นปัญหาขึ้นมาได้

ตัวละครที่เป็นแม่ที่ปรากฏในวรรณคดีไทยก็มีสถานภาพ และบทบาทที่ต่อเนื่องเช่นกัน ดังนั้นตัวละครที่เป็นแม่แต่ละตัวจึงมีสถานภาพและบทบาทหลายสถานภาพหลายบทบาท ดังนั้นในการแสดงบทบาทตามสถานภาพที่ตนดำรงอยู่ในแต่ละเหตุการณ์ จึงอาจเกิดความขัดแย้งขึ้นได้ ความขัดแย้งดังกล่าวเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ซึ่งปรากฏในวรรณคดีไทย เช่นเดียวกัน กล่าวได้ว่าปัญหาอันเนื่องมาจากความขัดแย้งดังกล่าวเป็นอุปกรณสำคัญที่ทำให้ตัวละครมีความซับซ้อนและมีชีวิตจิตใจสมจริงจึงสร้างความประทับใจแก่ผู้อ่านได้

ในบรรดาตัวละครที่อยู่ในขอบเขตการศึกษา ผู้วิจัยพบว่ามีตัวละครที่เป็นแม่ซึ่งอยู่ในสถานภาพและบทบาทขัดแย้งในตัวเองอยู่ด้วย ที่เห็นชัดที่สุดคือนางมณฑิลาและนางมัทรี อย่างไรก็ตามตัวละครอื่นก็มีบทบาทขัดแย้งอยู่บ้าง คือนางบุญเหลือและนางทองประศรี ดังจะได้อธิบายอย่างละเอียดต่อไป โดยจะขอวิเคราะห์ตัวละครที่มีบทบาทขัดแย้งน้อยก่อน

ตัวละครที่เป็นแม่มีบทบาทขัดแย้งน้อย

1. นางบุญเหลือจากลิลิตพระลอ

สถานภาพและบทบาทที่เด่นชัดของนางบุญเหลือมี 2 ประการคือสถานภาพและบทบาทที่สัมพันธ์กับการเป็นแม่ประการหนึ่ง และสถานภาพและบทบาทการเป็นผู้นำของรัฐอีกประการหนึ่ง ในฐานะแม่นางบุญเหลือพยายามและตั้งใจเลี้ยงดู อบรมสั่งสอนให้ลูกสามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ในฐานะผู้นำของรัฐเมื่อตกอยู่ในสถานการณ์จำเป็นคือเมื่อรัฐขาดกษัตริย์ นางบุญเหลือต้องรักษาความมั่นคงของรัฐและอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่อย่างสงบสุข นางบุญเหลือสามารถแสดงบทบาทตามสถานภาพทั้งสองประการที่กล่าวมาแล้วได้เป็นอย่างดี (ดังกล่าวไว้แล้วในบทที่ 2) โดยไม่ปรากฏว่าบทบาททั้งสองขัดแย้งกันอย่างไรก็ตามหากพิจารณาอย่างละเอียดกล่าวได้ว่าในช่วงตอนที่สำคัญของเรื่องคือเมื่อพระลอพ่ายแพ้ต่อกิลีสัตถ์หาของตัวเอง นางบุญเหลือจึงต้องแสดงบทบาท สองประการ เพราะความ "ป่วยไข้" ของพระลอซึ่งเป็นผู้นำรัฐ และเป็นโอรสของนาง เป็นสิ่งกระทบกระเทือนชีวิตของนางบุญเหลือในฐานะแม่ และชีวิตที่เกี่ยวข้องกับรัฐในฐานะพระราชวงศ์สูงสุดที่ต้องรับผิดชอบแทนกษัตริย์

นางบุญเหลือตั้งใจ และเอาใจใส่ในการเลี้ยงดูลูกมาตั้งแต่เมื่อนางรู้สึกว่าคุณ
ว่าตั้งครรภ์ จนพระลอครองเมืองสรวงแล้ว ผู้แต่งได้แสดงว่านางบุญเหลือก็ยังเป็นบุคคลเดียว
ที่คอยช่วยเหลือลูกในการแก้ปัญหาอย่างใกล้ชิดที่สุด เมื่อไม่สามารถแก้ไขได้ นางบุญเหลือก็ต้อง
รับความจริงและต้องยืนหยัดต่อสู้กับปัญหาที่จะเกิดแก่บ้านเมือง แม้จะต้องทุกข์ทรมานและเศร้า
โศกประการใดก็ตาม ผู้แต่งแสดงความรักและความผูกพันกันอย่างลึกซึ้งระหว่างแม่กับลูก ให้
เห็นความรุนแรงของปัญหาและในเวลาเดียวกันก็ทำให้ผู้อ่านชื่นชมในความเข้มแข็งของตัวละคร
โดยเฉพาะนางบุญเหลือ

เมื่อพระลอต้องการเดินทางไปพบพระเพื่อนพระแพงตามแรงปรารถนาภายใน
ของตนเองที่ถูกเร่งเร้าโดยเสน่ห์ของปู่เจ้าสมิงพราย พระลอเกิดอาการผิดปกติ นางบุญเหลือ
เข้าใจดีว่าหากยอมให้พระลอเดินทางไป โอกาสที่จะรอดพ้นจากความเป็นตายที่มีอยู่น้อยมาก
เพราะเมืองทั้งสองเป็นศัตรูกัน นางบุญเหลือจึงเกิดความทุกข์ทรมานอย่างมาก ที่ไม่สามารถ
จะช่วยเหลือลูกให้พ้นจากอันตรายได้ กวีได้บรรยายให้ผู้อ่านได้เห็นพฤติกรรมของนางบุญเหลือ
เมื่อตระหนักว่าเคราะห์กรรมของลูกอยู่นอกเหนือจากอำนาจของตนที่จะยับยั้งได้ ซึ่งก่อให้เกิด
ความรู้สึกสะเทือนใจแก่ผู้อ่านอย่างมากทีเดียว

ปราณีออกหัววราช	มารดา ท่านนา
ฟัง รุ่งแสงศอกา	หมั้นไหม้
น้ำตา บ่ เเสบยตา	แถวถึง ลงนา
ให้ บ่ รู้กัให้	แทบแห้งหัวใจ

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 47)

เพื่อรักษาชีวิตและความปลอดภัยของลูก นางบุญเหลือพยายามทุกวิถีทางที่จะ
เหนี่ยวรั้งให้พระลออยู่ในเมืองสรวง โดยพระลอไม่ต้องทนทุกข์ทรมาน ด้วยการยอมไปสู้ขอลูก
ศัตรูมาเป็นสะใภ้

โดย ฐ คิดชอบถ้อย	คลองความ
จักแต่งไปสู่ถาม	พี่น้อง
จักรับพะงางาม	สองสู๋ พระนา
ได้ง่ายฤชัคช้อง	เท่าเส้นของโย
	(ลิลิตพระลอ, 2513 : 47)

แต่พระลอไม่เห็นด้วยกับความคิดของนางบุญเหลือเพราะเข้าใจสถานการณ์ได้ดี

คำริโดยราชนี้	เยียวนา
เยียวพ่อสองเยาวมาลย์	ท่อนให้
ทางไกลเที่ยวทูลสาร	ยลยาก พระเอย
ข้าพระไปเองได้	ง่ายแท้ทุกอัน
	(ลิลิตพระลอ, 2513 : 47)

นางบุญเหลือจึงจำใจให้พระลอเสด็จไปในเมืองสรองทั้ง ๆ ที่นางก็รู้ว่าการไปครั้งนี้จะเกิดเหตุการณ์อะไรแก่พระลอ

เจ้าไปแล้วเจ้าจัก	คืนเมื่อ ลูกเอย
เนื้อสู๋เสื่อฤเสื่อ	จักไว้
ฟังคำพ่อคิดเหลือ	เหลือที่ คิดนา
คิด บ่ ได้ลั่นได้	แต่ร้อนฤเสย
พ่อไปแล้วนะเจ้า	คืนมา รอดฤ
บ รอดเลยราชา	อย่าฝ้าย
ยาอีกสิ่งมนตรา	คมยั้ง ยานา
ผีก็ร้ายคนร้าย	รอดได้กลใด
	(ลิลิตพระลอ, 2513 : 47)

เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาได้สร้างความทุกข์ทรมานให้แก่นางบุญเหลือเป็นอย่างมาก ในสถานภาพการเป็นแม่นางมีบทบาทและหน้าที่ในการเลี้ยงดู หากผู้ครองให้แก่ลูกและทำให้ลูกอยู่อย่างมีความสุข แต่จากเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่กล่าวมานางไม่สามารถที่จะช่วยเหลืออะไรลูกได้เลย

ผู้แต่งได้แสดงความสิ้นหวังของนางบุญเหลือ ซึ่งเชื่อว่าชะตากรรมของพระลอเป็นสิ่งยิ่งใหญ่เกินกว่าอำนาจความรักและความผูกพันระหว่างแม่ลูกจะแก้ไขได้ คำรำพึงของนางบุญเหลือกับพระลอในช่วงนี้ได้แสดงบทบาทของแม่ที่เฝ้าเลี้ยงดูลูก และฝากความหวังไว้กับลูกมายาวนาน แต่ต้องมาพ่ายแพ้ต่ออำนาจระคะอันยิ่งใหญ่ จนไม่อาจอธิบายด้วยเหตุผลอื่นนอกจากอำนาจของกรรม

ทาบตีกให้พ่าง	เมื่อมรณ
คำแม่สอนสุคนธ์	บ่ ใด
รอยกรรมราชจักหลอน	จักล่อ พระฤ
รู้เท่ารู้ วันไว้	กลัดกลุ้มม้วน
จำศีล บ ท่อยถ้วน	เจ็ดวัน ลูกเอย
คลังคลังทานผลบัน	เท่าฟ้า
ขอมีลูกใจธรรม	ชายชอบ ใจนา
แม่จึงได้เจ้าหล้า	แม่แล้สุดใจ แม่เอย
สิบ เดือนอุ้มท้องพระ	ลอลักษณ์
สงวน บ่ ลืมตนสัก	หนึ่งน้อย
ตราบพระปิ่นไตรจักร	เสด็จตลอด มานา
ถนนอมอาบอุ้มค้อยค้อย	ลูบเลี้ยงรักษา
แลวันสามคาบป้อน	เป็นนิศย์
บ มิให้ใครทำผิด	ผูกเจ้า
แสนสงวนคู่ชีวิต	ฤาใคร่ กลายเลย
เหียรผดุงคั่งเท่า	ตราบรู้เสวยเอง

บรรจงกับข้าวแต่ง	ของเสวย
เป็นนิตย บ ลิมเลย	หนึ่งน้อย
สรรพเครื่องพระลูกเออย	ไตรตรวจ แต่งนา
บ วางใจกิ่งก้อย	แก่ผู้โตทำ
แต่น้องแม่พร่ำเลี้ยง	รักษา พ่อนา
จนเจริญขึ้นมา	ตราบไต้
สมบัติผ่านภูวคา	ถวัลยราช
ญาติพ้อจำจากให้	แม่ศรีตรอมตาย
คงชีพหวังได้พึ่ง	ภูมี แลพ้อ
ม้วยชีพหวังฝากผี	พ้อไซ้
ตั้งญาติจกสี	ลาจาก ออกนา
ผีแม่ตายจกไต้	ฝากให้ใครเผา
สุดใจสุดแม่ห้าม	ภูธร
สอน บ่ พังแม่สอน	จกเต้า
หนักใจหนักอวรณ์	ทุกข์ใหญ่ หลวงนา
แม้อยู่ตั้งแต่เศร้า	โศกร้อนฤๅเสวย

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 49-50)

การที่นางบุญเหลือยอมรับความจริงว่า เคารวะกรรมของพระลอเป็นสิ่งนอกเหนืออำนาจของนางไม่ได้ทำให้นางสิ้นศรัทธาต่อความดีงาม นางพยายามพร่ำสอนพระลอซึ่งยังมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ และฝากความหวังไว้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยคุ้มครองรักษาลูก

จงเจริญศรีสวัสดิ์เรื่อง	เคซา
ทุกข์โศกโรคา	อย่าพ้อง
ศัตรูหมู่พาลา	พาลพ่าย ฤทธิ์พ้อ
เสวยสุขอย่างเคืองข้อง	ขุนแก่นอารมณ์

ขอลุสมสบสร้อย	สองนาง
ขอย่าลูเล่ห์ทาง	เสน่หั้น
ขอคิออย่าใจจาง	คำแม่ สอนนา
ขอพ่อเร็วคืนกัน	ขอบแคว้นไกรกรุง
ขอฝากฝูงเทพให้	ภูมินทร์
อากาศพฤษภาสินธุ์	ป่ากว้าง
อิศวรรายณ์อินทร์	พรหมเมศ กิติ
ช่วยรักษาเจ้าช้าง	อย่าให้มีภัย
ได้คืนซีพิทเจ้า	จอมกษัตริย์
จักแต่งธงธวัชฉัตร	เพริศแพรว
เทียนทองระย้ารัตน์	งามขึ้น คาบ
เปิดไถ่บาศรีแก้ว	แต่งแก้สับสนาน

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 54-55)

เหตุการณ์ในช่วงนี้ได้แสดงว่านางบุญเหลือได้จำยอมต้องรับบาทและสถานภาพผู้นำรัฐแทนพระลอ การฝากความหวังไว้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะดูเลื่อนลอยมาก หากนางบุญเหลือในฐานะผู้นำรัฐไม่อาจปฏิบัติการกิจได้อย่างสมสถานภาพ

ผู้แต่งได้กล่าวถึงบทบาทของนางบุญเหลือเมื่อพระลอออกจากเมืองแล้ว แต่ให้เราได้ทราบความรู้สึกของพระลอต่อแม่ว่า พระลอเองเข้าใจถึงความทุกข์อันลึกซึ้งของแม่่มากเพียงใด แม้ว่าความเข้าใจนั้นไม่สามารถเอาชนะความรุนแรงของอารมณ์ได้

.....
เจ็บถึงบิฑุราชแล้ว	ถึงกู เล่านา
เจ็บอยู่คนเดียวดู	ละห้อย
เจ็บเร่งเจ็บค้อยค้อย	ขอบม้วยเมื่อมรณ์

ร้อยชู้ฤๅเท่าเนื้อ	เมียตน
เมียแลหั้นฤๅคด	แม่ไค้
ทรงครรภ์คลอดเป็นคน	ฤๅง่าย เลยนา
เลี้ยงยากนักห้าวให้	ธิดาชผู้มีบุญ
อย่าไปพะหน้าจัก	คืนเมื่อ ฤๅพี่
หาสมเด็จบุญเหลือ	เลิกให้
จระทกจระเหินเชื้อ	วานช่วย ธิรา
บาบสิ่งใดทำให้	ลูกร้อนใจถึง

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 79)

ผู้แต่งได้กล่าวถึงบทบาทของนางบุญเหลืออีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระลอสิ้นพระชนม์ ในฐานะแม่นางบุญเหลือได้ประสบความสำเร็จอย่างใหญ่หลวง แต่ในฐานะผู้นำธิดานางบุญเหลือ ได้ดำรงความเข้มแข็งไว้ได้อย่างน่าชื่นชม ผู้แต่งได้แสดงบทบาท 2 ประการนี้ด้วยคำประพันธ์ต่อไปนี้

...ภควดีหังพจนสาร ถ้วนทุกประการประกาศ ธิมิจ
ที่จะดำรงองค์ ห้าว ธ อยู่ไค้ให้สยบชนเหนือหมอน พระกรบิด
พระพักตร์ให้รำรักลูกให้ ให้ บ รู้ก็ให้ ลูกแก้วกับตน แม่เอย

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 155)

พระหังพระขอบข้า	มนตรี
คิดจักไปปลงผี	ลูกแก้ว
เกรงเมืองเกลือกจะมี	คนกล่าว แคลนนา
แหงจักตายจงแล้ว	อย่าให้คนเห็น
เร่งหาผู้รู้รอบ	ทุกการ
เฉลียวฉลาดไวโวหาร	ถ่องถ้อย
สิบขุนใหญ่อย่านาน	เตรียมแต่ง พลันนา
เงินก็ร้อยทองร้อย	ซ้งให้เอาไป

แก้วเก้าสสิ่งผ้า	แพรพรรณ
แลสิ่งจสงครามครัน	อย่าช้า
ช่างม้าไพร่พลสรร	เอาแต่ เร็วนา
ไปแต่งการเจ้าหล้า	แม่เฒ่าต่างตัว
บรรณาการเจ้าแผ่นดิน	กินสรอง
กับพระชนนีสอง	พี่น้อง
เขียนสารใส่ลานทอง	เร็วเร่ง ไปนา
สงวนขอบอย่าให้ช้อง	ข่าวร้ายถึงเรา
เสร็จศพจอมราชแล้ว	ขอรับ
พระธาตุสามกษัตริย์กับ	พี่เลี้ยง
สุลาจุ๋งคำนับ	ผจงแต่ง มานา
ประกอบถ้อยคำเกลียง	อย่าให้หมองเรา

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 159-160)

ก่อนที่นางบุญเหลือจะแสดงบทบาทผู้นำของรัฐอย่างเข้มแข็งได้ ผู้แต่งได้แสดงความขัดแย้งภายในของนางบุญเหลือซ้ำกันในตอนต้น เมื่อพระลอจะจากเมือง โดยการกล่าวถึงความหลังตั้งแต่เฝ้าพี่เลี้ยงคума

ชนนี้กลัวตั้งนี้	ห้ามเจ้า บ รู่ก็
ท่านเจ้าฤาพิง	แม่เลย

หวังสิ้นชนม์ด้วยไซ้ แก่แม่เรา สิ้นชีพให้ด้วยดี แก่แม่เรา
 ในบุรีเรา แม่ลูก แก่แม่เรา แม่จะยาหยูกจงเต็มใจ แก่แม่เรา
 ตั้งฤพ้อไปตายเมืองท่านม้วย แก่แม่เรา ด้วยหอกด้วยท้าวทลายดาบ
 แก่แม่เรา ด้วยกำขานปืนยา ตั้งนี้

แม่สงวนมาแต่ตั้ง	มีครรภ์ ลูกเอย
บ เบกษาลักอัน	หนึ่งน้อย
ถึงพระผ่านไอศวรรย์	เสวยราชย์ แลพ่อ
รักลูกรักได้ร้อย	ส่วนลารักตัว
ไซ้เป็นไให้หัวแต่	พอดี ลูกเอย
เป็นมกุฎกษัตริย์	ผ่านผ้า
ห้าร้อยเอ็ดเมืองมี	มาช่วย พระนา
ทูลบาทหงกชเจ้า	แม่เฒ่าทุกวัน
เสวยสุขปราสาทเพียง	เมืองสวรรคต ลูกเอย
เสด็จออกโรงกษัตริย์คัล	คังผ้า
หัวเมืองหมื่นขุนพลัน	นายไพร่ พลนา
ผ้าบาทหงกชเจ้า	คู่หัวเมืองแถม
พิศข้างคือคู่ข้าง	อมรินทร์ ลูกเอย
ม้าคู่ศิวทินกร	หยาดฟ้า
รัพลเพียบอรณิน	มีมิ่ง เกษมมา
เมืองบพิตรเจ้าทล้า	แม่เพียงเมืองสวรรคต

(ลิลิตพระลอ, 2513 : 156-157)

คำคร่ำครวญดังกล่าว แสดงความลึกซึ้งทางอารมณ์ของความสูญเสีย เป็นสิ่งบ่งชี้แก่เรื่องซึ่งเป็นโศกนาฏกรรมว่าความพินาศของชีวิตมีความหนักหน่วงเกินกว่ายศถาบรรดาศักดิ์จะป้องกันได้ จึงกล่าวได้ว่าบทบาทของนางบุญเหลือเป็นสิ่งสำคัญส่วนหนึ่งที่สร้างเอกภาพแก่วรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ และทำให้เข้าใจแก่นเรื่องได้ดียิ่งขึ้น

การศึกษาครั้งนี้ทำให้เห็นว่า ในเหตุการณ์สำคัญนางบุญเหลือจำเป็นต้องลดความสำคัญของบทบาทแม่ เมื่อบทบาทแม่ขัดกับบทบาทการเป็นผู้นำของรัฐ ดังนั้นนางบุญเหลือเลือกที่จะรักษาความมั่นคงของบ้านเมืองและความสงบสุขของประชาชนมากกว่าที่จะเลือกดูแลลูกของตนเพียงคนเดียว แม้ว่าการกระทำเช่นนั้นจะทำให้นางได้รับความทุกข์ทรมานและเศร้าโศกเพียงใดก็ตาม การสร้างตัวละครเช่นนี้เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้เรื่องลิลิตพระลอเป็นงานประพันธ์ที่ยิ่งใหญ่และเป็นที่ยอมรับใจมาทุกสมัย

2. นางทองประศรีจากเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน

หลังจากที่ขุนไกรถูกประหาร นางทองประศรีจำเป็นต้องรับภาระดูแลลูก และสร้างครอบครัวใหม่ตามลำพัง ดังนั้นนางทองประศรีนอกจากจะมีสถานภาพและบทบาทเป็นแม่แล้ว นางยังมีสถานภาพเป็นหัวหน้าครอบครัวอีกด้วย ในฐานะหัวหน้าครอบครัวนางทองประศรีต้องพยายามสร้างครอบครัวใหม่ที่มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจเพียงพอที่จะอยู่ได้ด้วยตนเองและเป็นที่ยอมรับนับถือของคนในสังคม

การแสดงบทบาทตามสถานภาพหัวหน้าครอบครัวของนางทองประศรี ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นบทบาทที่สัมพันธ์กับคนในครอบครัวคือลูก ลูกสะใภ้และหลานในเวลาเดียวกันก็สัมพันธ์กับสังคมภายนอกด้วย ในบางโอกาสบทบาทหัวหน้าครอบครัวของนางได้เกิดขัดแย้งกับบทบาทแม่ แม่ตัว และย่า แต่เมื่อศึกษาแล้วพบว่าความขัดแย้งดังกล่าวไม่รุนแรงมาก การที่ผู้ประพันธ์แสดงข้อขัดแย้งในเหตุการณ์เหล่านี้ทำให้เรื่องดำเนินไปอย่างสมเหตุสมผล ดังรายละเอียดต่าง ๆ ที่จะกล่าวต่อไป

เมื่อขุนไกรถูกราชทัณฑ์ถึงประหาร นางทองประศรีต้องหนีการเป็นหม้ายหลวงอย่างกระชั้นชิด นางจึงไม่ได้เตรียมรับเหตุการณ์อันร้ายแรงดังกล่าว หากนางทองประศรีหนีไปตามลำพังก็คงไม่หลุดทุกเล เหมือนกับต้องพาพาลายแก้วลูกชายที่ยังอยู่ในปฐมวัยไปด้วย แต่ด้วยสัญชาตญาณการเป็นแม่ แม้จะตกทุกข์ได้ยากประการใด ย่อมจะไม่ทอดทิ้งลูก นางทองประศรีจึงพาลูกหนีไปด้วย ความผันผวนของชีวิตครั้งนี้ทำให้การดำเนินชีวิตของนางทองประศรีจึงต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมทุกอย่าง จากสถานะภรรยาได้มาเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ต้องเป็นทั้งพ่อและแม่ ต้องทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยตนเอง และสนับสนุนให้ลูกเติบโตขึ้นอย่างพึงประสงค์ ในบทประพันธ์ได้แสดงความขัดแย้งทางอารมณ์ของนางทองประศรีนับตั้งแต่ต้องเป็นหม้าย กลายเป็นคนไร้ที่อยู่ ทรัพย์สิน ข้าทาสบริวาร และเกียรติยศชื่อเสียง เพราะทุกสิ่งทุกอย่างถูกริบให้เป็นของหลวง แม้แต่ตัวนางทองประศรีเองก็จะต้องถูกริบเป็นหม้ายหลวง ดังจะยกมาต่อไปนี้จากตอนที่ 2 ความว่า

ทองประศรีแจ้งความตามหนังสือ
โศกภาพี้ว่าจะบรรลัย
นางครวญคร่ำรำว่าอยู่ร่ำวัน

.....
แต่ก่อนร้อนชะไรไม่ปลั่งพลาค
หอกทิ้งลูกเมียเสียอย่างนี้
ยังจะถูกเขาริบเอาฉิบหาย
สองแม่ลูกสองคนเป็นจนใจ

ครานั้นฝ่ายนางทองประศรี
ตกใจลูกล้มชมชาน
ฉวยเงินสองถุงกับกระบุงทะเล
สองเมืองแหกช่องทางล่องแนว
ไถ่ไถ่ลงมองทางช่องรั้ว
จูงลูกหลบแสงตามแสงเดือน
แม่เอ๋ยข้าพลาข้าหมคสัน
เพื่อนเรือนแม่เพื่อช่วยเจือจาน
พันบ้านชั้นต้นไม้ไขว่ห้างนอน
แม่ลูก เขาจะผูกเอาคอบไป
ไฉ่ว่าพ่อพลายแก้วของแม่เอ๋ย
ตกยากกรากกรำกับมารดา
ไฉ่ยนิทนกยุงทองร้องในไพร
พ่อคุณช่วยรักษาในราตรี

สองมือซ้อนอกเข้าร้องไห้
กลิ้งเกลือกเลือกไปไม่สมประคิ
ไอ้พ่อคุณสูญหายตายเป็นผี

.....
ควรหรือมาประมาทไปถึงที่
นี้จะให้หันหน้าไปหาใคร
จะทรงร่างค้ำกายที่ไหนได้
นางสะอึกสะอื้นให้ยู่ไปมา
(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 30)

เห็นคนอึ่งมืออยู่รอบบ้าน
สนลานอุ้มเอาเจ้าพลายแก้ว
เอาผ้าปะบุโศดเรือนแหวน
บังเงาเข้าแนวแถวเสาเรือน
ลอคตัวออกมาหน้าตาเปื้อน
พบเพื่อนบ้านเก่าเข้าขอตาน
ไม่มีกินเขาริบเสียทั้งบ้าน
ไฉ่ข้าวสารผักปลาแล้วคลาไคล
อ้อนวอนปลอบลูกอย่าร้องไห้
นางกอดลูกเข้าไว้และโศกา
เกิดมาไม่เคยจะนอนป่า
กำพร้าเพื่อนแม่แม่ปรานี
เหมือนเสียงตาขุนไกรที่เป็นผี
อย่าให้สัคว์เสียหมี่มากล้ากราย

อยู่บนห้างยามคึกกานงนิกพรีน
เอาชายผ้ามาผูกเอาลูกชาย
อีกชายหนึ่งกระหวัดครัดมันคง
ไม่มีผ้าผูกเปลจะแห่ไกว

ให้วันหนึ่งวันกลัวภัยใจคอยหาย
จะตกต้นไม้ตายมิไว้ใจ
ผูกลงกับกิ่งต้นไม้ใหญ่
ค่อยเอามือลูบไล่ให้ลูกนอน

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 31)

นางทองประศรีได้รับความทุกข์ยากอย่างแสนสาหัสในสถานภาพใหม่ที่นางทองประศรีจำยอมจะต้องรับด้วยเหตุสุดวิสัย ในที่สุดด้วยความแข็งแกร่งและบากบั่นเมื่อระยะเวลาผ่านไปนางทองประศรีก็สามารถปรับตัวเข้ากับสภาพใหม่ของนางได้ ทั้งสามารถสร้างหลักฐานทรัพย์สินสมบัติขึ้นด้วยน้ำพักน้ำแรงของตนเอง นางและลูกจึงดำเนินชีวิตไปได้อย่างมีปกติสุข

บทเสภากล่าวว่าเมื่อพलयแก้วเจริญวัยขึ้น มีความใฝ่ฝันอยากเป็นทหารเหมือนบิดา จึงขอให้มารดาพาไปฝากให้เล่าเรียนกับพระสงฆ์ที่มีวิชาดี ดูเหมือนว่าพलयแก้วได้เติบโตขึ้นอย่างคนที่มีจุดหมายในชีวิต ความทะเยอทะยานสูง นับว่าเป็นช่วงปฐมวัยที่ไม่เคยชินกับความยากลำบาก ทั้งนี้อาจจะกล่าวได้ว่าน่าจะเป็นผลมาจากการอบรมเลี้ยงดูของนางทองประศรี ซึ่งแสดงความเข้มแข็งอดทนให้ลูกเห็นเป็นแบบอย่าง ประกอบกับความผูกพันในความกล้าหาญของบิดา

นางทองประศรีจัดการให้พलयแก้ววชเณรอย่างเต็มใจและสมฐานะที่มีข้าคนและทรัพย์สินพอสมควร ดังบทเสภาตอนที่ 3 กล่าวว่า

ครั้นสำเร็จเสรีงการท่านทองประศรี	เรียกข้าคำมีอยู่ใจใจ
อ้ายโม่งอ้อมมาซ้ออยู่ไย	มีงเอาขันใบใหญ่มาใส่่น้ำ
ขมันดินสอพองเอาไว้ไหน	เมื่อวานกูใส่ไว้ในถ้ำ
แกอาบน้ำลูกลูหาขมันดำ	ชำระน้ำชำระคหมคเหงื่อไคล
ครั้นอาบน้ำพलयแก้วแล้วแต่งตัว	หวีหัวมัดหน้าให้ผ่องใส
นุ่งผ้ายกจับเป็นกลีบใบ	เสื่อคลุยสวมใส่อุไรกรอง
ลำพอกคอกไม้ไหวสะบัด	คาดเข็มขัดดักลายสอง
แหวนเพชรเม็ดอร่ามงามเรื่องรอง	ให้ถือช่องูเปียนุขะบัน

จึงเรียกนายคำที่ลำใหญ่
 ทองประศรีมารดามาด้วยกัน
 ครั้นว่ามาถึงวัดส้มใหญ่
 แม่พาลายแก้วผู้แหววคา
 ท่านเจ้าชาฉันทาลูกมาบวช
 ด้วยขุนไกรบิดามาถึงกาล
 อิกทั้งวิชาอ่านเขียน
 ฝ่ายท่านอาจารย์สมภารบุญ

 แล้วหันหน้ามาสั่งแก่เณรคง
 บุญเสื่อสาธิตาสนะกะที่ทาง
 ครั้นแล้วลงมาศาลาใหญ่
 พลายแก้วอุ้มใครไปวันทา
 บวชเสรีจิ่งนางทองประศรี
 บาดรพระสะพรั่งตั้งเรียงกัน
 ช่วยกันตักบาตรธารณะ
 ฉันแล้วก็ยกธำสัพพี

ให้แบกลูกเดินไปเอาร่มกัน
 บ่าวข้าเจ้าละหวั่นแบกของมา
 เอาข้าวของตั้งไว้ศาลาหน้า
 ไปกราบไหว้วันทาท่านสมภาร
 ช่วยเสกสวดสอนให้เป็นแก่นสาร
 จะได้อธิษฐานให้ส่วนบุญ
 เจ้าจะได้ร่ำเรียนเสียแต่รุ่น
 หอคใจใหญ่ครุ่นแล้วว่ามา

 เอิ้งนิมนตร์พระสงฆ์ลงไปล้าง
 โกองหัวเจ้าพลายพลางแล้วพามา
 พระสงฆ์ลงไปอยู่พร้อมหน้า
 ขรับบุญให้บรรพชาเป็นเณรปล้น
 เร่งแม่ครัวมีอยู่ตัวสั้น
 ยกขันข้าวบาตรมาทันที
 เสรีจิ่งถวายพรพระประเคนมี
 เณรแก้วทองประศรีกรวดน้ำปล้น
 (ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 47-48)

ในสถานภาพแม่ทนายหน้าทีประการหนึ่ง คือการจัดหาคู่ครองอันเหมาะสมให้แก่ลูก ในการหาคู่ครองให้แก่ลูกนั้น ในสมัยก่อนพ่อแม่จะทำหน้าที่เลือกคู่ครองให้แก่ลูก แต่ก็มีลูกบางคน que เลือกคู่ครองเองโดยเฉพาะฝ่ายชาย ถึงแม้ว่าจะเลือกเองก็ต้องให้พ่อแม่ได้รับรู้และเห็นชอบ ดังนั้นเมื่อพลายแก้วต้องการแต่งงานกับนางพิมพิลาไลย พลายแก้วจึงต้องมาขอให้นางทองประศรีไปสู้ขอตามประเพณี นางทองประศรีไม่ต้องการที่จะได้นางพิมมาเป็นสะใภ้ ด้วยเหตุผลที่นางกล่าวว่า

...กรรมเอ๋ยกรรมแล้ว
 บวชก่อนเกิดอย่าเพ้อมีเมียเลย
 พ่อเจ้าเขาก็ตายไปนานแล้ว
 บวชสักสองพรรษาอย่าอวด
 จะขอให้เป็นลูกเขยเจ้าพระยา
 อย่างอหิมนี่น่าจะเป็นเมีย
 งามกว่าพินนี่มีมิ่ง
 ถวายจางเงินทองต้องพระทัย

พ่อแก้วแก้วตาของแม่เอ๋ย
 แม่จะได้เซยชมชายจีวร
 ลูกแก้วจงโปรดแก่เสียก่อน
 ลีกลมาแม่จะผ่อนให้มีเมีย
 พังคำแม่ว่าจงทิ้งเสีย
 กระปลกกระเป๋ลยปลอบลูกพิไรไป
 หรือจะเอาชาววังจะขอให้
 ก็จะได้นางในที่ขึ้นตา
 (ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 151)

คำพูดดังกล่าวแสดงว่าในสถานะแม่ที่เป็นหัวหน้าครอบครัว นางทองประศรีได้
 เล็งการณ์ไกลถึงการยกฐานะของลูกจากไพร่เป็นขุนนางที่กระทำได้ด้วยการหาวิชาความรู้
 จากการบวชเรียน แต่ด้วยความเป็นแม่ที่รักลูกและเลี้ยงลูกให้เป็นตัวของตัวเอง นางทองประ-
 ศรีจึงขัดลูกไม่ได้เมื่อเห็นว่าพลายแก้วมีความปรารถนาต่อนางพินอย่างแรงกล้า ดังคำประพันธ์
 ตอนที่ 5 ว่า

เจ้าพลายแก้วพังแล้วกราบตี้นพลัน
 นางในงามแต่กิริยา
 งามประเสริฐเลิศล้ำทั้งห้าคม
 ไม่เทียมทันทั้งสุพรรณบุรี
 เจ้าประคุณทูนหัวของลูกแก้ว
 แม่อย่าทานหักขัศความ
 ทองประศรีฟังลูกว่าก็สงสาร
 ปลอบว่าอย่าทุกข์เลยแก้วตา
 ขอเขา เขาก็ให้คอกลูกอา
 คงจะได้เป็นเมียอย่าเสียใจ

นางสวรรค์ลูกก็ไม่ปรารถนา
 จะเปรียบพินแก้วตาเห็นเต็มที
 งามหน้างามนมเนื้อสองสี
 เห็นไม่มีใครสู้คู่ดงาม
 มีเมียแล้วบวชได้คอกไม่ห้าม
 แม่มีตามใจลูกคงมรณา
 แกจนใจให้รำคาญเป็นหนักหนา
 เมื่อไม่ฟังแม่ว่าก็ตามใจ
 เป็นเพื่อนบ้านกันมาไม่เสียได้
 อย่าร้องให้จงไปกินข้าวปลา
 (ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 151)

คำพูดข้างต้นนี้เป็นการแสดงว่านางทองประศรีมีความเชื่อมั่นในตนเองสูง การแสดงบทบาทการเป็นหัวหน้าครอบครัวจึงเป็นไปอย่างสมศักดิ์ศรี นางทองประศรีได้เตรียมการซื้อเรือโดยการซื้อเรือสำหรับปลูกเรือนหอตามธรรมเนียมที่ฝ่ายชายต้องจัดหาไป ดังคำประพันธ์ในตอนที่ 7

.....	ทองประศรี เรียกเข้ามาไวไว
เอ็งไปท่าเรือโรงกระดาน	คิดอ่านเช่าซื้อ เรือมาทำใหม่
เงินสามชิ้นนี้เองเอาไป	ซื้อ เขาให้ได้มาโดยพลัน
ห้าห้องเสาสร้างให้เสร็จสรรพ	บ่าวรับจับควายขี่ขมั้น
เทียมเกวียนสองเล่มมาด้วยกัน	ครู่หนึ่งถึงปล้นก็ซื้อมา
ทองประศรีจัดแจงซื้อน้ำตาล	เปรี้ยวหวานหมากมะพร้าว เป็นหนักหนา
ประทุกเกวียนสิบเล่มเต็มประดา	พระสุริยาพอพลบลงทันใด
ทองประศรีก็เรียกขังบ่าวเข้า	เข้ามาพร้อมหน้าหาเข้าไม้
กำขี้ผึ้งผูกจากกับเข้าไท	แบ่งอยู่แบ่งไปให้ผ้าเรือน
พวกผู้ชายให้อยู่บ้านช่อง	เก็บของให้คืนางมีนางเหมือน
สั่งพลางทางเข้าไปในเรือน	เจ้าพลายเชื่อนเล่นลูกเข้าหอกกลาง
	(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 152)

ความเชื่อมั่นในตนเองของนางทองประศรี ทำให้นางได้จัดการในการดำเนินชีวิตด้วยตนเองมาตลอด ในฐานะหัวหน้าครอบครัวทำให้นางเกิดความขัดแย้งกับนางศรีประจัน ซึ่งถือว่าตนเองก็เป็นหัวหน้าครอบครัวของตนที่มีนางวันทองเป็นลูก ดังนั้นเมื่อนางทองประศรีไปเยี่ยมนางพิมที่เปลี่ยนชื่อเป็นนางวันทอง นางทองประศรีพบว่านางศรีประจันยกนางวันทองให้แต่งงานใหม่กับขุนช้าง โดยหลงเชื่อว่าพลายแก้วตายในทัพ ทั้ง ๆ ที่ยังไม่ได้ประจักษ์แน่ชัด ในฐานะแม่นางทองประศรีต้องปกป้องสิทธิของพลายแก้วผู้เป็นลูก แต่นางศรีประจันก็ไม่เกรงใจนาง และไม่ยอมฟังแม้ว่านางทองประศรีจะชี้แจง หรือยกเหตุผลตามหลักความจริง และหลักกฎหมายอย่างไร ในฐานะแม่สามีของนางวันทองนั้น นางทองประศรีสามารถที่จะคัดค้านการกระทำของนางศรีประจันได้ แต่นางก็ไม่สามารถที่จะทำได้เพราะสถานภาพ และบทบาทการ

เป็นแม่วันทองของนางศรีประจันขัดขวางไว้ และเนื่องจากเหตุการณ์เกิดขึ้นในครอบครัวใหม่ที่
ขุนแผนเข้าไปเป็นสมาชิก สิทธิขาดจึงตกอยู่กับแม่ฝ่ายหญิง นางทองประศรีจึงไม่สามารถจะปก
ป้องและช่วยเหลือนางวันทองซึ่งเป็นเมียของลูกได้

ทองประศรีฟังว่าก็ซัดใจ	ชะช่างพูดได้ไม่เข้าหู
คู่อใจเบาเฉ่าหัวงู	ช่างไม่สืบสาวดูให้แน่นอน
สุดแท้แต่มาล่อก็พอใจ	ยกลูกสาวให้เสียรอนรอน
ถ้าออแก้วมาได้ไม่ม้วยมรณ์	นี้จะคิดผ่อนผันประการใด
ศรีประจันร้องว่าแม่เจ้าเอ๋ย	อย่าถือผีไปเสยหามาไม่
ถึงมันตีทัพกลับมีชัย	ก็จะฟังอะไรได้กับมัน
ยายทองประศรีได้ฟังว่า	เจ็บใจหนักหนาโกรธตัวสิ้น
เป็นไรมีดีแล้วได้คู่กัน	เล่นมันจนหัวโตนกำแพง
ว่าพลางทางลงจากเรือนมา	หาพินนายบ้านตามตำแหน่ง
ปะตัวพันโชติกำนันแดง	ชี้แจงเล่าความให้เขาฟัง
	(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 260)
ว่าแล้วก็ลงจากเรือนพลัน	วันทองวิ่งถลันตามทองประศรี
ศรีประจันฉวยไม้ไล่ต้อนตี	ดูควันทองรี่ชนบนเรือน
ทองประศรีเยื่ออุคุดขิงกัน	ศรีประจันเรียกข้ามากลั่นเกลื่อน
พวกศรีประจันมากลากขึ้นเรือน	ทองประศรีหน้าเพื่อนโกรธกลับไป
	(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 261)

ในสถานการณ์ที่นางทองประศรีไม่สามารถแสดงบทบาทหัวหน้าครอบครัวได้นั้น
เพราะสิทธิขาดอยู่ที่นางศรีประจัน ความโกรธทำให้นางทองประศรีมีทัศนคติในแง่ลบนับแต่นั้น
มา อย่างไรก็ตามเมื่อขุนแผนตัดขาดจากนางวันทอง เมื่อกลับจากศึก เชียงของและได้นางลาว-
ทองกลับมาด้วย ขุนแผนถูกขุนช้างกลั่นแกล้งจึงคิดแก้แค้นขุนช้าง โดยจะพานางวันทองหนีจาก
ขุนช้าง ขุนแผนได้มาบอกนางทองประศรีผู้เป็นแม่ ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าลักษณะหัวหน้าครอบครัว

ของนางทองประศรียังปรากฏอยู่ น่าสนใจว่าบทบาทหัวหน้าครอบครัวของนางทองประศรีได้ลด
หย่อนลง แม้นางจะไม่เห็นชอบด้วยที่ขุนแผนจะต้องกระทำเช่นนี้ ดังคำประพันธ์ในตอนที่ 17

ทองประศรีฟังพลางทางปลอบ	ตอบว่าแม่เห็นหาควรไม่
แม้นึกคิดเกลียดครั้งเกียจใจ	มันสิ้นไรแล้วหรือทั้งบุรี
ถ้างามรูปงามใจแม่ไม่ห้าม	ควรตามแล้วก็ตามให้ เต็มที่
นี่งามรูปแต่ใจมันไม่คิด	อย่างนั้นมันไม่น่าจะคิดตาม
วันทองมองแม้นเหมือนแหวนเพชร	แตกเม็ดกระจายสิ้นเป็นสองสาม
จะผูกเรือนก็ไม่รับกับเรือนงาม	แม่จึงห้ามทวงเจ้าเพราะเจ็บใจ

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 366)

ขุนแผนไม่ได้ใช้นางทองประศรี ทั้งนี้เพราะขุนแผนยังรักนางวันทองอยู่ อีกทั้ง
ขุนแผนก็สามารถที่จะอธิบายให้นางทองประศรีรู้ว่านางวันทองมิใช่ผู้ผิด นางทองประศรีเห็นว่า
ห้ามไม่ได้ จึงจำยอมตามใจลูก แม้ว่ากากระทำครั้งนี้ขัดต่อความรู้สึกของตนก็ตาม ดังคำ
ประพันธ์ตอนที่ 17

ขุนแผนตอบคำท่านมารดา	แม้ว่าตามเที่ยงหาเถียงไม่
จะว่าชั่วก็ชั่วทุกสิ่งไป	ต่อคิดใคร่ครวญดูจึงเห็นดี
เมื่อเกิดหนึ่งวันถึงสุพรรณพบ	ก็แจ้งจบอยู่ว่าใจไม่หน่ายหนี
นางเล่าความตามจริงทุกสิ่งมี	ลูกเสียทีถือโทษกระทำโพล
.....
ลาวทองนั่งน้อยอยู่ในห้อง	ลูกก็ลืมวันทองเสียสนิท
มันแก่งพรากเมียให้เสียมิตร	ขอลองฤทธิ์ให้ล้อฝีมือ
แม่จงไปอวยชัยให้ลูกแก้ว	ไปแล้วมีชัยอย่าได้พรั่น
ถึงจะยกทัพตามมาสักสามพัน	ลูกจะพันให้เป็นกัสม์ตุลีสง
ทองประศรีสุดห้ามก็ตามใจ	จึงอวยชัยให้ลูกตั้งประสงฆ์
ให้พ่อ เรื่องฤทธิ์ไกรในดวงค์	พ่อจงสำเร็จตั้งความคิด

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 367)

พฤติกรรมและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่กล่าวมาแสดงว่านางทองประศรีสามารถลดความขัดแย้งระหว่างตัวเองกับตัวละครอื่นได้โดยไม่ถือว่าสถานภาพของตนเองอยู่เหนือผู้อื่น ในสถานภาพแม่ นางทองประศรีจึงมีบทบาทขัดแย้งกับบุคคลอื่น ๆ น้อยมากโดยเฉพาะกับลูกซึ่งได้รับการเลี้ยงดูให้มีความมองอาจและเชื่อมั่นในตนเองอย่างขุนแผน นางทองประศรีจึงค่อย ๆ ลดบทบาทการเป็นหัวหน้าครอบครัวลงไป นอกจากนี้ในเหตุการณ์ขุนแผนไม่สามารถจัดการกับครอบครัวของตนเองได้ ที่เห็นชัดคือ เมื่อขุนแผนติดคุก 15 ปี นางทองประศรีได้ช่วยอุปการะเลี้ยงดูพลายงาม บุตรของขุนแผนที่ถูกขุนช้างทำร้าย และเป็นผู้เตือนสติขุนแผนให้ระงับสติอารมณ์ได้ ดังข้อความในตอนที่ 24 ว่า

ท่านย่าทองประศรีว่าอ้อพ่อ	แม่จะขอทานหัดเหมือนขัดขวาง
ไปฆ่าผีตีกว่าฆ่าขุนช้าง	จะสืบสร้างบาปกรรมไปทำไม
ลูกของเจ้า เขาก็มาหาเจ้าแล้ว	ไซ้เชื้อแถวเจ้ายังมีอยู่ที่ไหน
จงฟังแม่แต่เท่านั้นแล้วกันไป	พ่อจะได้ภาวนารักษากาย
ลูกของเจ้าเล่าแม่จะรับเลี้ยง	ช่วยกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้ได้ถวาย
ที่กริ้วโกรธโทษกรรมจะผ่อนคลาย	คราวเคราะห์ร้ายเจ้าจงเจียมเสงี่ยมตน
บรูธาหน้าสมมุติมนุษย์นี้	ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนค่อยผ่อนปรน	คงจะพันโทษทัณฑ์ไม่บรรลัย

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 530-531)

กล่าวได้ว่านางทองประศรีมีบทบาทและสถานภาพหัวหน้าครอบครัวและแม่ บทบาททั้งสองมักจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน บทบาทที่ปรากฏตลอดเวลาคือบทบาทแม่ ส่วนบทบาทหัวหน้าครอบครัวมีความเด่นชัดผันแปรตามเหตุการณ์ ทั้งนี้สัมพันธ์กับลักษณะนิสัยของนางทองประศรีคือเป็นคนเข้มแข็ง เอาจริงเอาจัง แต่มีความยืดหยุ่นไม่แข็งกร้าว พฤติกรรมดังกล่าวเหมาะสมกับเนื้อเรื่องและมีความสมเหตุสมผล มิฉะนั้นแล้วบทบาทของนางทองประศรีอาจจะเด่นกว่าบทบาทของขุนแผนที่เป็นตัวเอกก็ได้

ในแง่ของผลทางอารมณ์ต่อผู้อ่าน บทบาทของนางทองประศรีในตอนที่สำคัญ เช่น กำเนิดพลาญงาม ได้ช่วยบรรเทาความคับแค้นของตัวละครคือพลาญงามที่ทุกข์ร้อนไร้ที่พึ่ง นางทองประศรีได้แสดงบทบาทเชื่อมความผูกพันระหว่างขุนไกร ขุนแผนและพลาญงาม ดังคำประพันธ์ตอนที่ 24 ว่า

ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ	ก็มาราบมารคาน้ำตาไหล
ลูกเห็นแต่แม่คุณคอยอุ้มใจ	ช่วยสอนให้พลาญงามเรียนความรู้
อันคำรับตำราสารพัด	ลูกเก็บจัดแจงไว้ที่ในตู้
ถ้าล้มหลงตรงไหนไขออกดู	ทั้งสองครูของพ่อค้อมันมา
แล้วลูบหลังสั่งความพลาญงามน้อย	เจ้าคงค่อยรำเรียนเขียนคานา
รู้อะไรก็ไม่รู้วิชา	ไปเบื่องหน้าเคบใหญ่จะให้คุณ
เรายากแล้วแก้วตาอย่างประมาท	ทั้งสิ้นญาติสิ้นเชื้อจะเกอหนุน
ทุกวันนี้มีแต่อย่ายังการดู	พ่อพึ่งบุญเกิดลูกได้ปลุกเลี้ยง
จงนึกว่าย่าเหมือนแม่พ่อ	ถึงคำทอเท่าไรอย่าได้เถียง
อันพ่อนี้มิได้อยู่ไกลเคียง	ไม่ได้เลี้ยงลูกแล้วนะแก้วตา

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 531)

ความขัดแย้งที่รุนแรงที่สุดระหว่างนางทองประศรีกับขุนแผนน่าจะเป็นตอนที่ขุนแผนโกรธพลาญงามเมื่อถูกสร้อยฟ้าทำเสน่ห์ ถึงกับจะทำร้าย นางทองประศรีปกป้องหลาน และลำเลิกขุนแผนแทนพลาญงาม ในตอนที่ 39

ถูกนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงไว้	แต่อาฆูออไว้งเด็กอยู่
อ้ายชาติข้าสองตามึงไม่ดู	มุกหัวคุดคู้อยู่ในคุด
ออไวไปขोजึงออกได้	ขึ้นไปตีเซียงใหม่ได้เป็นสุข
ไปกินกาญจนบุรีไม่มีทุกข์	กลับมาหาถูรานรุกผู้มีคุณ
มึงจะเป็นผู้ตีสักก็ขึ้น	เมื่อกระนั้นเขาก็เรียกว่าอ้ายขุน
เป็นเจ้าของกาญจนบุรีพอมิบุญ	ลิมคุดออไวไปขอมมา

มึงไม่ไปเสียให้พันเรือน

มือเหน็บชายกระเบนร้องเกนมา

ภูมิค่อยให้เปื้อนก็จึงว่า

กล้าก็มาอย่าร้องรอ

(ขุนช้างขุนแผน, 2513 : 967-968)

ในขณะที่บทบาทหัวหน้าครอบครัวของนางทองประศรีได้ลดทอนลง แต่ขุนแผนก็ยังให้ความเคารพเกรงใจ ไม่กล้าทำร้ายพลายงามซึ่ง ๆ หน้า แสดงว่าขุนแผนยังให้ความเคารพเมื่อย่างสม่ำเสมอ แต่นางทองประศรีไม่ได้มีบทบาทต่อความคิดความอ่านของขุนแผนซึ่งก็สมเหตุสมผล เพราะนางทองประศรีมิได้เข้าใจถึงสถานการณ์อย่างลึกซึ้งจึงเพียงแต่ระวังความขัดแย้งระหว่างขุนแผนกับพลายงามลงชั่วคราว

ตัวละครเป็นแม่ที่มีบทบาทขัดแย้งมาก

1. นางมัทรีจากเรื่องมหาเวสสันดรชาดก

นางมัทรีเป็นหญิงในราชสกุลและได้รับการยกย่องว่าเป็นนางแก้วของพระเวสสันดร สถานภาพที่เด่นชัดและน่าสนใจของนางมัทรีคือ สถานภาพและบทบาทที่มีความสัมพันธ์กับการเป็นภรรยาและสถานภาพและบทบาทที่สัมพันธ์กับการเป็นแม่ในฐานะภรรยาของพระเวสสันดร นางมัทรีได้รับการยกย่องจากสังคมว่าเป็นสตรีที่มีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีและอยู่ในโอวาทของสามีตลอดมา ถึงแม้ว่าบางครั้งการแสดงบทบาทภรรยาที่ตื้นนั้น ทำให้นางมัทรีเกิดความขัดแย้งกับสถานภาพและบทบาทอื่น ซึ่งเป็นผลทำให้นางได้รับความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจเพียงใด นางมัทรีก็ไม่ย่อท้อที่จะรักษาบทบาทตามอุดมคติตลอดมา

ในเหตุการณ์สำคัญของเรื่องคือเมื่อสองกุมารหายไประหว่างไม่รู้ต้นสายปลายเหตุ นางมัทรีต้องเผชิญกับความทุกข์อย่างใหญ่หลวง ความทุกข์ที่ปรากฏในบทประพันธ์ได้แสดงความขัดแย้งระหว่างบทบาทแม่และภรรยาของนางมัทรี ดังจะได้วิเคราะห์ต่อไป

นางมัทรีเลี้ยงลูกด้วยความตั้งใจและหวังที่จะให้ลูกได้รับความสุขมีความสุขพร้อมทั้งทางร่างกายและจิตใจ แม้ว่านางจะต้องทุกข์ยากและลำบากในการเลี้ยงลูกเพียงใด

นางก็ไม่ย่อท้อ นางยอมทำทุกอย่างเพื่อให้ลูกได้รับความรักและความอบอุ่นจากพ่อแม่ ความรัก
 ลูกและความจงรักภักดีต่อสวามีทำให้นางมีทรัพย์สินความซัดแย้งกับพระเจ้ากรุงสุโขทัยผู้เป็นพระบิดา
 ของสามีนาง แต่ในสถานภาพการเป็นภรรยาและสถานภาพการเป็นแม่ ในฐานะเป็นภรรยา
 มัทธิจะต้องดูแลปรนนิบัติให้สามีอยู่อย่างมีความสุข ในฐานะแม่นางจะต้องเลี้ยงดูให้ความรักและ
 ความอบอุ่นแก่ลูก ดังนั้น เมื่อพระเจ้ากรุงสุโขทัยเนรเทศสามีของนางและมีพระประสงค์ให้กัณฑ์
 และฆ่าลืออยู่ในวังเมื่อนางมีครรภ์ต้องเสด็จตามพระเวสสันดรไป จึงเป็นผลทำให้นางมีครรภ์เกิดความ
 รู้สึกซัดแย้ง และได้แสดงกิริยาอันไม่เหมาะสมกับการมีสถานภาพเป็นสะใภ้ของพระเจ้ากรุงสุโขทัย
 ทั้งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในทวนกัณฑ์

...พระพุทธเจ้าข้า ขึ้นชื่อว่าบุตรเป็นที่สุดแสนเส่นหา ถึงจะชั่วช้า
 ประการใดใจสามารถ เป็นหนามเสี้ยนเบียดประชาราษฎร์ ควรห้ามเฝ้า
 จะตัดจากลูกเต้านั้นไม่ขาด เกล้ากระหม่อมเหมือนผ้าละอองธุลีพระบาท
 ก็คงจะตัดพระลูกขาดได้คล่อง ๆ ไม่รู้หรือว่าชาติเผือกชาวห้องต้องพระ
 ประสงค์ จะสอยคาวสาวเคื่อนลงถวายได้ แกล้งเลือกส่งจงใจให้ข้าศึก
 นี้หากชาวเมืองเขาคิดถึงจึงชวนกันทูลความ พระองค์ขับพระเจ้าลูกเสี้ยก็
 งามต้องตามที พระคุณเอ๋ย อันสองราชกุมารนี้ไม่มีผิด จะพาลโกรธลูก
 กระจิกริกระไรได้ ข้ามัทธิยังมีอาลัยเป็นล้นพัน ทว่าจะเลี้ยงได้แต่ละคน
 ละคน สุดแสนยาก ทูลกระหม่อมจะมาพรากไปจากอก ทั้งจะหีบดวงใจ
 ไปจากกาย จะขอลาพระกุมารหลานชายไปชมเชย...

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 79)

...พระพุทธเจ้าข้าไปว่าจะไร้ญาติขาดคนเมื่อไรมี ลูกน้อยนิตหนึ่ง
 เหน็บจะทำอะไรได้ ถึงจะเลี้ยงไว้ก็คงจะขายพระบาท สอนหล่อนก็ยาก
 ปากก็กลัวระอาใจ วาสกรีฎาจะไร้ซึ่งพิชเชียว ชาวเมืองก็จะโกรธเกรี้ยว
 พาลไล่เลียไล่ขับให้อัประมาณ ขับพระเจ้าลูกแล้วสิมหนายังจะข้าพระเจ้า

หลานลงเป็นสอง จะเลื่องลือระบือทุกเข้าคำ โฉ้พระทูลเกล้าได้คัดค้น
แล้วโค่นเหง้าเชิงตึงถอน จะอาลัยอาวรณ์ไปโยมี พระเจ้าหลานหรือจะคื
กว่าพระโอรส แต่ถูกในไส้ยังคิดคฤเวทนา...

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 79)

เหตุที่นางมัทรีได้กล่าวคำเสียชื่อเสียงประชันพระเจ้ากรุงสฤษุขนั้นย่อมเกิด
จากความรู้สึกขัดแย้งต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและมากระทบต่อสถานภาพและบทบาทของนาง
ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2

เมื่อครอบครัวพระเวสสันดรออกจากเมืองสีหิ์ เดินทางไปถึงเขาวงกต กษัตริย์
ทั้ง 4 พระองค์ อยู่อย่างมีความสุขตามอัธยาศัย ต่อเมื่อชุกเข้ามาเกี่ยวข้องกับขอพระโอรสและธิดา
ความทุกข์โศกและความขัดแย้งต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น ในกัณฑ์กุมาร นางมัทรีผันร้าย

...ยังมีรูษุหนึ่งนั้นเต็บโตล่ำสันเห็นพิลึก ผิวกายกำมั้นหมักคังมหา
เมสที่ดูโกลกเกกเง่งฉาจ... มีหัตถ์เบ่องขวานั้นถือดาบ คมเขี้ยวเป็นมัน
ปลาบละเลื่อมแสงแกว่งกวัดเฉวียนวิ้งวู๋จู่เข้ามาถึงทวารตึงหลายลง
คชเชนุโต กระหีบเห่าตะคอกขู่คำรามสำรอก ฉวยชฎานางกระซาง จุก
ให้หลุดพลัด รวบพระกรกระหวัดหึงซ้ายขวาให้พระนางอุคตตามภาพ ฟาด
ด้วยดาบแล้วเหลียงลงตรงพระพาดา สองซ้ายขวาขาดเป็นสิ้น พระกร
กระเด็นคั่นอยู่แต่ตาล แล้วมีหน้าข้าแขวะคว้นควักพระนัยเนตรทั้งสองปลิ้น
ให้วันทวะ อูร์ ภินุหิตุวา เอาดาบฉะเชือดพระหรวงล้างซ้ำแทะและแหะหา
พระทศทัษพระนางนั้น... ชายนักรวีวโกรธเกิดได้ดวงทษัพระโลหิตไหล
ละลุ่มลง

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 218-219)

การผันครั้งนี้ทำให้นางมัทรีรู้สึกสังหรณ์ว่า จะเกิดเหตุภัยแก่ครอบครัวของตนแม้
ว่าพระเวสสันดรจะทำนายว่าเป็นเพราะความทุกข์ยากลำบากที่นางได้รับเป็นผลทำให้อาคฤเปร-
ปรวนเกิดเป็นผันร้ายก็ตาม นางมัทรีก็ยังรู้สึกห่วงใยโอรสและธิดามากกว่าวันก่อน ๆ ที่ผ่านมา

ซึ่งเป็นการสร้างความขัดแย้งให้แก่นางมัทรีเป็นอย่างมาก ในฐานะแม่นางจะต้องดูแลให้ความอบอุ่นและปกป้องลูกให้หลุดพ้นจากอันตรายต่าง ๆ นางจะแสดงบทบาทได้ดีและสมบูรณ์ เมื่อนางได้อยู่ดูแลใกล้ชิดกับโอรสและธิดาตลอดเวลาแต่ในฐานะภรรยาซึ่งจะต้องแสดงบทบาทเป็นแม่บ้านนางจะต้องดูแลและปรนนิบัติให้สมาชิกครอบครัวอยู่อย่างมีความสุขโดยเฉพาะในเรื่องการเตรียมอาหารให้สมาชิกในครอบครัว ซึ่งนางจะต้องไปหาผลไม้ต่าง ๆ ในป่าลึก และใช้เวลาในการหาเกือบทั้งวัน ดังนั้นนางจึงเกิดความรู้สึกขัดแย้งอย่างมากที่นางจะต้องจากลูกไปแต่ในสถานภาพการเป็นแม่นางนางมัทรีจึงเข้าไปหาผลไม้มาเป็นอาหารด้วยใจที่ไม่เป็นปกติตั้งเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในกัณฑ์กุมาร ดังนี้

...พ่อยุ่หลังระวิงน้องให้จงดี พ่อย่าตีกันฟังแม่ว่า แม่กัณฑ์หาเอ๋ย
 แม่อย่าหลงละเริงเลยเล่นไปนักษะแม่ แม่จงเสงี่ยม อย่าตะลี้ตะเลียม
 ชะล่าไปให้ไกลพี่ พ่อย่าลีเล้าก็อย่างเดินเลื้อยละพระน้องให้เล่นเล่นแต่ลำพัง
 จงฟังคำแม่พราสอนทุกสิ่งอัน...

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 222)

นอกจากจะเตือนลูกแล้วนางมัทรีก็ยังไม่วางใจพาลูกทั้งสองไปฝากพระเวสสันดรให้ดูแลลูกแทนตน ในขณะที่ตนออกไปหาผลไม้

...พระพุทธเจ้าข้า ใต้โปรดกระหม่อมชั้นด้วยช่วยเพื่อแต่พระบารมี
 ปกเกศลูก เอาพระทัยผูกตรัสประภาพร เรียกว่าให้เล่นแต่ใกล้พระบาททั้ง
 พี่น้อง... กระหม่อมฉันไม่ไว้วางใจเหมือนทุกคราวครั้ง พระคุณเอ๋ยได้
 โปรดด้วยช่วยระวิงในครั้งนี้ เหมือนหนึ่งเห็นแก่ข้าพระบาทมัทรีเกิดนะว่า
 เป็นเพื่อนยาก พระนางเธอทูลฝากพระลูกแก้วแล้วถวายบังคมลามมาจัดทา
 ขอเสียมกระเช้าสาน แสร้งคานขันใส่พระอังสาเสด็จจร น้ำพระทัยเธอ
 ซ่อน ๆ คิดไม่ขาด เสด็จนิวัติลีลาศคืนหลัง กลับมาทรงพระกันแสงสั่งสอง
 บังอรอีกเล่า ว่าทูนเกล้าของแม่เอ๋ย พ่อยุ่อยู่จงดีเกิดนะแม่นี้จะขอลา นาง
 กียาตราเข้าสู่ป่าระหง

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 265)

ในกัณฑ์มัทรีก็ว่าได้สร้างความขัดแย้งให้แก่นางมัทรีมากยิ่งขึ้น คือ พระอินทร์ให้เทพ 3 องค์นิมิตรร่างเป็นพระยาไกรสร (ราชสีห์) เสือโคร่ง และเสือเหลือง มานอนขวางทางเดินกลับอาศรม ทำให้นางมัทรีเกิดความกอดค้นเป็นห่วงลูกมากยิ่งขึ้น

...นางสิ้นระร่ำวิกเห็นตั้งศิปลาทรงพระกันแสงโศกาให้พิไรรำว่ากรรมเอ๋ยกรรมของมัทรี โอปานจะน้พระลูกน้อยจะคอยหา..หึ่งเวลาก็เย็นลงเย็นลงไร ๆ จะค่ำแล้ว ยังไม่เห็นหน้าพระลูกแก้วของแม่เลย ออกเอ๋ยจะทำไฉนดี

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 267)

เมื่อสัตว์ทั้งสามยอมให้นางมัทรีผ่าน นางมัทรีก็รีบวิ่งกลับอาศรมด้วยน้ำตานองหน้าด้วยความเป็นห่วงพระโอรสและธิดา แต่เมื่อถึงอาศรมนางก็ไม่พบพระโอรสและธิดา นางมัทรีเกิดอาการเหมือนหนึ่งชีวิตจะวางวายลงทันที นางพยายามคิดตามหาลูกทุกหนทุกแห่ง ขณะก็ตามหานางรำพันว่า

...โอ้พระจอมขวัญของแม่เอ๋ย เจ้ามิเคยได้ความลำบากอย่างเท่าลงเหยียบดิน รินก็มีได้ไต่ไรก็มีได้ตอม เจ้าเคยฟังแต่เสียงที่เลี้ยงเขาขับกล่อมบำเรอด้วยศุริยางค์ ยามบรรทมธูลีก็มีได้มาแผ้วพาน แม่สู้พยายามสปรุงเจ้าแต่เยาว์มา เจ้ามิได้ห่างพระมารดาสักหายใจ โอ ความเข็ญใจในครั้งนั้นเหลือขนาด สิ้นสมบัติพลัดญาติยั้งแต่ตัว ต้องไปหา มาเลี้ยงลูกและเลี้ยงผ้าตลอดเวลา แม่มาสละเจ้าไว้เป็นกำพร้าทั้งสององค์ หัสาว เสมือนหนึ่งลูกหงส์เหมราชปักชิน ปราศจากมัจฉลินท์ ไปตกคลุกลงในโคลนหนอง สิ้นสีทองอันผ่องแผ้ว

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 :

ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่านางรู้สึกเสียใจและขัดแย้งต่อการกระทำของนางที่ผ่านมา ในขณะที่นางไม่สามารถที่จะแสดงบทบาทการเป็นแม่ที่ดีที่ต้องดูแลและเลี้ยงดูลูกอย่างใกล้ชิดเช่นครั้งที่อยู่ในวัง นางมีความรู้สึกผิดที่นางพาลูกมาทำให้ลูกต้องได้รับความทุกข์ทรมานจากการดำเนินชีวิตในป่า ไร้คนดูแล และไม่มีสิ่งยศดาบรรดาศักดิ์ ทรัพย์สินต่าง ๆ ดังเช่นลูกกษัตริย์พึงจะมีได้ ซึ่งนางมักคิดว่า เป็นความบกพร่องของแม่ที่ดี จะเห็นได้ว่านางมักเกิดความรู้สึกขัดแย้งเป็นอย่างมากต่อการแสดงบทบาทตามสถานภาพการเป็นภรรยาและการเป็นแม่ เพราะในสถานภาพการเป็นภรรยา นางมักได้แสดงบทบาทที่ดีและสมบูรณ์ที่ดี แต่ในสถานภาพการเป็นแม่ นางมักไม่สามารถที่จะแสดงบทบาทการเป็นแม่ได้อย่างสมบูรณ์ เพราะมีบทบาทการเป็นภรรยาที่ดีเข้ามาเกี่ยวข้องและสร้างความขัดแย้งขึ้นต่งเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว

ในกัณฑ์หรีน กวีได้แสดงให้เห็นว่านางมักได้ยอมรับความสูญเสียลูกได้อย่างสงบ เนื่องจากนางได้ตระหนักถึงบทบาทของภรรยาของมหาบุรุษผู้มุ่งหวังจะอุทิศแม่เลือดเนื้อและชีวิตของตนเพื่อค้นหาทางรอดแก่สรรพสัตว์ เมื่อพระเวสสันดรปล่อยให้นางเผชิญกับความทุกข์จนสลบไป พระองค์ก็ได้บอกความจริงว่า ได้ให้ทาน 2 กุมารไป และแกล้งจุกหมายอันยิ่งใหญ่ในชีวิต ดังนี้

...หัวข้อจริงศรีสประภาษว่าตุกรเจ้ามัทรี อันสองกุมารนี้พี่ให้เป็น
ทานแก่พรหมณ์แต่วันวานนี้แล้ว พระน้องแก้วเจ้าอย่าโศกศัลย์ จงตั้งจิต
ของเจ้านั้นให้โสมนัสศรัทธาในทางอันก่อฤคาภินิหารทานบารมี ลจุฉาม
บตุเต ชีวนตุตา ถ้าเราทั้งสองนี้ยังมีชีวิตสืบไป อันสองกุมารนี้ไซร้ก็คงจะ
ได้พบกันเป็นวันแน่นอน ถึงแสนสัตพิธรัตน์เครื่องอลงการซึ่งพระราชทานไป
นั้น เราก็จะได้ด้วยพระทัยหวัง ทชชชา สบบุรีโส ทาน มัทรีเอ๋ย อันอิริย
สัตบุรุษเห็นปานตัวที่ฉะนี้ ถึงจะมีข้าวของสักเท่าใด ๆ ที่สุวา ยาจกมา
คเต ถ้าเห็นยากจกเข้ามาใกล้ให้วอนไม่ย่อท้อให้ทางทาน จนแต่ชั้นลูก

รักยกดสงสาร เพียงยกให้เป็นทานได้ อันสองกุมารนี้ไซ้รับเป็นแต่ทาน
พาหิระกะภายนอกไม่อ้อมหน้า พี่จะใครให้อ้อชอติทานอีกนะเจ้ามัทรี ถ้า
แน่ว่ามีบุคคลผู้ใดปรารถนาเนื้อหนังมังสาโลหิต ดวงทนต์นัยเนตรทั้ง
ซ้ายขวา พี่ก็จะแหวะผ่าให้เป็นทาน ไม่ย่อท้อถึงเพียงนี้ มัทรีเอ๋ย จง
ศรัทธาค้ำด้วยช่วยอนุโมทนา ในกาลบัดนี้เถิด

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 290-291)

ความเข้าใจอันลึกซึ้งของนางมัทรีเป็นสิ่งสัมพันธ์กับแก่นเรื่อง คือการบำเพ็ญ
บารมีของพระโพธิสัตว์ ให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่กระทำได้อย่างยิ่ง แต่ก็สามารถทำได้ด้วยการเสีย
สละ ดังที่นางมัทรีได้ยอมอุทิศตนเป็นทานเพื่อการบำเพ็ญบารมีของพระเวสสันดร และพระอินทร์
ได้สรรเสริญในกัณฑ์สักกบรรพว่า

...โอพระคุณเจ้าเอ๋ย สรรพข้าศึกศัตรูหมู่ปัจเจกามิตรซึ่งมีฤทธิ์ขี้
หลายทั้งปวง ท่านผู้เจริญมีชัยชนะละลวงได้หมด เย ทิพพา คือเหล่า
ใดเล่าจะเจ้าชกสมบัติทิพย์ทางสวรรค์ อันควรได้ในอนาคตชาติกายหน้า
นัยหนึ่ง คือเหล่าใดเล่าเป็นมารกายิกเทพยดา ด้วยบาปจิตจะคิดมาดล
ใจให้เป็นไปต่าง ๆ เลื่อมเสียข้าทางบริสุทธ์...ซึ่งจะจักนำไปให้เลื่อม
การกุศล ก็กิเลสเครื่องร้อนรนเรรวนป่วนปั่นไปข้างบาป และศัตรูผู้หยาม
หยาบต่าง ๆ เหมือนอย่างว่านั่นไซ้รับ ท่านผู้เจริญมีชัยชนะได้ทั้งสิ้น...

(มหาเวสสันดรชาดก, 2513 : 310)

บทบาทแม่ของนางมัทรีที่แสดงความรักและความทุกข์ทรมานได้ลดลง เมื่อนางได้
ตระหนักในบทบาทของภรรยาที่สนับสนุนภารกิจของสามีและความเสียสละ แต่ความทุกข์ทรมาน
ในกัณฑ์มัทรีก็เป็นเครื่องชี้คุณค่าของการกระทำอันยิ่งใหญ่ที่มนุษย์ต้องเลือกผลต่อมวลมนุษย์เหนือ
กว่าชีวิตส่วนตัว คำสรรเสริญของพระอินทร์จะเกิดขึ้นไม่ได้หากนางมัทรีแสดงเพียงบทบาทแม่ที่
รักลูกเท่านั้น

2. นางมณฑิลาจากบทละครเรื่องรามเกียรติ์

ในบรรดาคัวละครที่เป็นแม่ที่ศึกษามา นางมณฑิลาเป็นตัวละครที่ตกอยู่ในภาวะที่ไม่เป็นตัวของตัวเองมากที่สุดชีวิตของนางถูกกำหนดโดยความต้องการของผู้อื่นตลอดเวลา สิ่งที่เห็นชัดที่สุดก็คือนางเป็นตัวละครที่มีบทบาทขัดแย้งระหว่างบทบาทภรรยาและบทบาทแม่มากที่สุดถึงขนาดที่ต้องทำเสมือนหนึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อลูก กล่าวได้ว่านางมณฑิลาเป็นตัวละครที่ปฏิบัติหน้าที่แม่ได้ไม่สมบูรณ์มากที่สุด ดังจะได้กล่าวต่อไป

นางมณฑิลาที่มีโอกาสได้ตัดสินใจด้วยตนเองเพียงครั้งเดียวเมื่อเป็นภคินีได้สละชีวิตเพื่อทดแทนบุญคุณพระฤๅษี ผลของความดีในครั้งนี้ ทำให้นางได้เป็นมนุษย์ และนับแต่นั้นมานางก็ถูกกำหนดวิถีชีวิตโดยผู้มีสถานภาพที่เหนือกว่า

นางมณฑิลาต้องเป็นมเหสีของทศกัณฐ์ตามเทวโองการที่นางไม่สามารถขัดขืนได้ แต่นางต้องตกเป็นภรรยาของพาลีชั่วคราวหนึ่งก่อน จนมีบุตรเป็นองคต แต่ยังไม่ทันได้ให้กำเนิดก็ถูกพรากไปอยู่กับทศกัณฐ์เสียก่อน ความผันผวนนี้เป็นภาระที่ก่อความทุกข์แก่นางมาก หากจะพิจารณาลักษณะนิสัยของนางมณฑิลา ก็กล่าวได้ว่านางเป็นกุลสตรีตามแบบฉบับ นางมีความขยันขันแข็ง และเข้าใจหลักการปฏิบัติตามสถานภาพที่เหมาะสม แต่นางไม่สามารถบงการให้ผู้อื่นยึดถือหลักการเดียวกับนางได้ ผู้แต่งได้แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างนางมณฑิลา กับ สถานการณ์ที่ไม่พึงประสงค์ นางมณฑิลาได้เตือนสติ พระยาพาลีว่า

ทรงเอยทรงฤทธิ	พระองค์จงคิดให้ชอบก่อน
ปรานีน้องเกิดบุตร	จะหักหาญรานรอนันน์ไม่ตี
ตัวน้องสิเป็นเมียเขา	พระปิ่นเกล้าประทานยกยี้
ซึ่งจะมาร่วมรสประเวณี	เวรจะมีติดตัวไป
เป็นถึงสุริยวงศ์วรเดช	ไซ้จะไร้อัคเรศก็หาไม่
มารักเมียท่านด้วยอันใด	ไตรโลกจะหมิ่นนิทา

(รามเกียรติ์ เล่ม 1, 2507 : 148-149)

แต่นางก็ไม่สามารถขัดขืนความต้องการของพระยาพาลีได้นางมณโฑจึงจำยอมตกเป็นมเหสีรองของพระยาพาลี ในที่สุดนางมณโฑก็มีความสุขกับสถานภาพใหม่ ทั้งนี้่าจะเป็นเพราะนางไม่ได้มีใจผูกพันกับทศกัณฐ์อย่างลึกซึ้งมาก่อน เมื่อตกเป็นมเหสีรองของพระยาพาลี นางก็รับสถานภาพนั้นและปฏิบัติตนตามบทบาทที่เหมาะสม นอกจากนี้ในบทประพันธ์ยังได้แสดงสถานะปกติของบุุชชนที่หลงเพลินอยู่กับโลกียวิสัย เพราะไม่มีข้อขัดข้องในสถานภาพใหม่อีกต่อไป

เมื่อนั้น	โฉมนางมณโฑดวงสมร
สมสู่ด้วยพระยาพานร	สโมสรขึ้นชมปรีดา
ลืมนองค์พระสยมภูวณาน	ลืมหศกัณฐ์มารักษา
ลืมหังสุมเด็จพระอุมา	ลืมหาไกรลาสคีรี
แรกรู้ในรสสังวาส	แสนสวาทลูกท้าวโกสีย์
แสนเกษมแสนสุขทุกราตรี	ในธานีชัชวาลโอฬาร
	(รวมเกียรติ เล่ม 1, 2507 : 149)

ต่อมาทศกัณฐ์ได้ให้ฤาษีอังคตไปเจรจาของนางมณโฑคืนจากพระยาพาลี พระยาพาลีเกรงใจฤาษีอังคตจึงยอมคืนนางมณโฑให้ ทั้ง ๆ ที่นางมณโฑตั้งครรภ์ได้ประมาณ 5 เดือน นางมณโฑจึงเกิดความรู้สึกขัดแย้งต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานภาพใหม่ซึ่งนางไม่ได้เต็มใจและยังล่อแหลมต่อบรรพตศฐานในอุคมคติเป็นสิ่งที่ต้องรับความอับอายไว้ศักดิ์ศรี บทประพันธ์ได้แสดงความทุกข์ของนาง เมื่อนางกล่าวกับพระยาพาลีที่จะส่งนางคืนไปว่า

เมื่อนั้น	มณโฑเยววยอดเส่นหา
ได้ฟังตั้งจะม้วยชีวา	โศการำพันทูลไป
ไ้อ้ว่าพระทูลกระหม่อมเกล้า	ไม่โปรดเมียแล้วฤาใจ
จะมาสลักตัดอาลัย	คืนไปให้แก่อสุรี
เต็มใจกับบุุชชาแก่ข้าบาท	จะเลี้ยงเป็นอัครราชเมสี
อกเอ๋ยเสียชาติเป็นสตรี	จะมีคู่ครองถึงสองชาย

เสียที่กำเนิดเกิดมา

ว่าพลางกลิ้งเกลือก เลือกกาย

ชั่วช้ากว่าหญิงทั้งหลาย

โฉมฉายสุคติสิ้นสมประดี

(รามเกียรติ์ เล่ม 1, 2507 : 159)

อย่างไรก็ตามนางมณฑิมาก็สามารถแก้ไขเหตุการณ์ได้ นางต้องจ่ายอมปฏิบัติตน เป็นมเหสีของทศกัณฐ์ตามบทบาทที่พึงประสงค์ตามบรรทัดฐานของสังคมต่อไปนี้

เมื่อนางมณฑิมาเป็นมเหสีของทศกัณฐ์ นางมณฑิมีสถานภาพทางครอบครัวที่เด่นชัดขึ้นทั้งในสถานภาพการเป็นภรรยา และสถานภาพการเป็นแม่ แต่การตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ นางก็ยังเป็นผู้ตามที่เชื่อฟังและอยู่ในโอวาทของทศกัณฐ์ผู้เป็นสามีตลอดมา นางจะต้องทอดทิ้งบุตรคนแรกคือองคต ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นศัตรูของทศกัณฐ์ เมื่อมามีบุตรกับทศกัณฐ์ คือนางสีดา นางมณฑิก็ไม่สามารถปกป้องรักษาบุตรไว้ได้ ต่อมาเมื่อมีอินทรชิต (รณหัตถ์) ซึ่งนางได้เลี้ยงดูฟูมฟักอย่างใกล้ชิด แต่ในที่สุดนางมณฑิก็ต้องสูญเสียอินทรชิตไปในการศึก เพราะนางไม่สามารถกำหนดวิถีทางและแนวนโยบายของรัฐได้ อินทรชิตซึ่งได้เติบโตขึ้นมาเป็นนักรบ จึงได้รับอิทธิพลจากพ่อมากกว่าแม่ และมีบทบาทต่อรัฐมากกว่าความสัมพันธ์กับแม่

บทบาทที่ขัดแย้งระหว่างความเป็นแม่กับความเป็นภรรยาของนางมณฑิมา ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงความทุกข์ร้อนของนางซึ่งเป็นสิ่งแสดงควมมีชีวิตของตัวละครอย่างสมเหตุสมผล เช่น

เมื่อนางมณฑิมาทราบว่าพระธิดาถูกกล่าวหาว่าเป็นตัวกาลกิณีแก่บ้านเมือง ต้องนำไปลอยแพ นางมณฑิมาเศร้าเสียใจยิ่งนัก นางพยายามช่วยเหลือลูกด้วยการวิงวอนต่อทศกัณฐ์ แต่ทศกัณฐ์มีเหตุผลมากกล่าวในแง่ของความปลอดภัยของชีวิต ดังกล่าวว่า

อันองค์พระราชาบุตรี
เมื่อเกิดมาจะล้างชีวิตเรา

ใช่ว่าพื้นไม่อาลัย

หลงรักเลี้ยงเขากระไรได้

(รามเกียรติ์ เล่ม 1, 2507 : 327)

นางมณฑโหจึงไม่สามารถโต้แย้งได้ แต่นางก็ไม่อาจจะตัดความผูกพันต่อลูกได้
ดังนั้นบทประพันธ์จึงแสดงความเศร้าโศกของนางมณฑโหอย่างน่าเห็นใจ ดังนี้

เมื่อนั้น	โอมนางมณฑโหมารศรี
แลเห็นผอบกัศไก	เทวีคือกษัตริย์ราชัน
ไฉ่ว่าลูกน้อยของมารดา	แม่อุทิศอำมหิตองค์ประคองขวัญ
นอนนิ่งตั้งแต่ณอมครรภ์	มิให้อันตรายสิ่งใด
อนิจจาเกิดมาเอาชาติ	จะคลาจากเวลากี่หาไม่
ไฉ่ว่าลูกน้อยกลอยใจ	เจ้าจะเป็นเป็นเหยื่อแก่ฝูงปลา
ถึงกระไรแต่พอให้อาบน้ำ	บ่อนข้าวสักคำก็ไม่ว่า
รำพลางทางแสนโศกา	กัลยาเนนึ่งไม่สมประดี

(รามเกียรติ์ เล่ม 1, 2507 : 328)

นางมณฑโหมีลูก 4 คน แต่นางไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่แม่ได้เต็มที่ เพราะมีบทบาทอื่นขัดแย้งอยู่ นอกจากต้องสูญเสียนางสีดาแล้ว นางมณฑโหยังไม่มีโอกาสที่จะเลี้ยงดูอบรม
สั่งสอนน้องศอกอีก เพราะว่าฤๅษีอังคตได้พรากองคตให้จากนางมณฑโหตั้งแต่นางตั้งครรภ์ได้ 5-6
เดือน เมื่อนางมณฑโหและองคตได้พบกันภายหลังบุคคลทั้งสองจึงมีความรู้สึกขัดแย้งกันแทนที่จะ
รักใคร่ผูกพันกันเช่นแม่ลูกทั่ว ๆ ไป ช้ำร้ายนางต้องจงรักภักดีและเกรงกลัวต่อทศกัณฐ์ซึ่งเป็น
ศัตรูของพระรามนายขององคตอีกด้วย เมื่อองคตเป็นทูตเข้ามาสื่อสารกับทศกัณฐ์ นางมณฑโหจึง
รู้สึกสับสนปั่นป่วนใจเป็นอย่างมาก แทนที่จะดีใจที่จะได้พบลูกที่ไม่เคยเห็นหน้ากันมาเลย นาง
กลับเกิดความทุกข์ร้อนใจด้วยกลัวว่าทศกัณฐ์จะขุ่นเคือง สิ่งที่น่าทำได้อีกเพียงจัดเครื่องเสวย
ให้นางกำนัลไปทูลรับแทน

เมื่อนั้น	นางมณฑโหเยววยอดสงสาร
แจ้งว่าองคตชัยชาญ	ถือสารเข้ามาทักใจ
บึงขิงตะลึงรำพันคิด	ร้อนจิตตั้งหนึ่งเพลิงไหม้
วันนั้นที่ภูวโนย	จะได้เคืองใจได้ลือ

คริแล้วจึงมีพจมาน
จงแต่งเครื่องเสวยอย่างดี

สั่งนางพนักงานสาวศรี
ขุนจะให้พระลูกยา

(รามเกียรติ์ เล่ม 1, 2507 : 351)

ในฐานะแม่ของอินทรชิต (รณพัตร์) ซึ่งเป็นโอรสที่ทศกัณฐ์ไปรคปรานอินทร-
ชิตได้รับการอบรมฝึกฝนให้เป็นผู้ที่มีความรู้ความกล้าหาญและมีลักษณะนิสัยคล้ายทศกัณฐ์ผู้เป็นพ่อ
ดังนั้นอินทรชิตจึงเป็นผู้ที่มีความกล้าหาญ และเป็นนักรบมาตลอด ดังนั้นเมื่อทศกัณฐ์ให้ยกทัพไป
ต่อสู้กับกองทัพของพระราม อินทรชิตจึงออกไปทำศึกอย่างเต็มใจ แต่การไปออกศึกครั้งนี้สร้าง
ความทุกข์ใจให้แก่นางมณฑิลาอย่างมาก ในฐานะแม่นางรู้ว่าหากลูกไปรบกับกองทัพของพระราม
ก็จะได้รับอันตรายถึงชีวิต นางจึงพยายามที่จะห้ามไม่ให้ลูกไปโดยอ้างเหตุผลและเหตุการณ์ใน
การรบต่าง ๆ ให้ลูกฟัง แต่ในฐานะแม่เหลืของนางทำให้นางไม่กล้าที่จะขัดคำสั่งของทศกัณฐ์ผู้
เป็นพระสวามี

เมื่อนั้น	นางมณฑิลาเยวียดเส่นหา
ได้ฟังโอรสทูลมา	กัลยาอัคอันตันใจ
สวมสอดกอดองค์พระลูกรัก	นงลักษณะทอถอนใจใหญ่
แล้วมีเสาวณีย์ตรัสไป	เจ้าดวงฤทัยของมารดร
ซึ่งพ่อจะยกไปสงคราม	กับด้วยพระรามทรงศร
เรื่องเดชตั้งองค์ทินกร	ขจรพากฟ้าธาตรี
ทูลณัชรตรีเคียรชานุสนาม	อาเจ้าทั้งสามยักษ์
พร้อมหมู่พลโยธี	ออกไปต่อสู้ราญรอน
แต่พระรามองค์เดียวเกี่ยวฆ่า	อสุรตายสิ้นด้วยแสงศร
บัดนี้มีพลวานร	ทั้งสองพระนครชัยชาญ
แต่ละคนล้วนทรงศักดิ์ดาฤทธิ์	ทิศทิศไม่รอดต่อต้าน
ซึ่งเจ้ารับราชโองการ	จะยกทวยหาญไปชิงชัย

ด้วยพระนารายณ์สุริยวงศ์
 แม้นมีใครจะให้ไป

เร่งรักษาองค์ให้จงได้
 จนใจด้วยกลัวพระบิดา

(รามเกียรติ์ เล่ม 2, 2507 : 546)

ดังนั้นเมื่ออินทรีชิตได้รับบาดเจ็บกลับมา นางจึงพยายามที่จะช่วยให้ลูกพ้นจากอันตรายด้วยการไปทูลขอต่อทศกัณฐ์ ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าตนเองไม่มีสิทธิ์ที่จะไปเสนอความคิดเห็นใด ๆ ต่อทศกัณฐ์หากทศกัณฐ์ไม่ขอความเห็นและหากทศกัณฐ์รู้ตัวตนเองก็จะถูกลงโทษ ซึ่งอาจจะทำให้ต้องเสียชีวิตก็ได้ แต่ในสถานการณ์และบทบาทการเป็นแม่ นางมณโฑยอมเข้าไปทูลขอต่อทศกัณฐ์ แม้ว่าจะต้องเสี่ยงด้วยชีวิตก็ตาม

ไฉ่ว่าเจ้าดวงนัยนา
 มิให้ระคายเท้ายองโย
 เติมทีแม้นก็ไต่ห้าม
 ออกไปต่อกรรอนราญ
 หึ่งนี้เพราะองค์พระบิดุเรศ
 พระลักษณ์พระรามจึงตามมา
 อินทรีชิตลูกรักของแม่เอ๋ย
 แม่จะขึ้นไปทูลพระบิดา
 ร่ำพลางพิศพิศตร์พระโอรส
 แสนทุกข์แสนโศกาลัย

แม่บำรุงเลี้ยงมาจนใหญ่
 หวังจะได้สืบวงศ์พรหมมาน
 ไม่ฟังความขึ้นอวดกำลังหาญ
 ด้วยใจเป็นพาลหงการ์
 ฟังเหตุเชื่อสามนักชา
 เคี้ยวฆ่าสังหารราญรอน
 ทรามเขยจงคงอยู่ก่อน
 อ่อนวอนผ่อนปรนให้พ้นภัย
 แสนระทดทอคนใจใหญ่
 อรไทเพียงสิ้นสมประดี

(รามเกียรติ์ เล่ม 2, 2507 : 728-729)

ครั้นถึงน้อยเศียรบังคมทูล
 ว่าอินทรีชิตอสุรา
 ออกไปตั้งกิจพิธการ
 พระลักษณ์กับพวกวานร

นเรนทร์สูรป็นภยักษา
 ยกพลโยธาพลากร
 ยังเนินจักรวาลสิงขร
 ตามไปราญรอนถึงบรรพต

แต่ถูกรักผู้เดียวเกี่ยวมา	สุดปัญญาจะต่อกำลังหาญ
สิ้นสุดอาวุธจะรอนราญ	บั้นเสียชนมานแก่ไพร่
จึงกลับเข้ามาบังคมบาท	พระบิดุรงค์ธิราช เรืองศรี
พระองค์ผู้ทรงธรณี	ใช้ที่จะไรร้องนงค์ใน
อย่าพะวงด้วยสีดาโฉมงาม	ผิวเขามาตามจะส่งให้
สงครามก็จะระวังไป	ลูกเราจะไม่มรณา
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2, 2507 : 729)

ฝ่ายทศกัณฐ์เมื่อได้ยินนางมณฑิลา เช่นนั้นก็รวนล้อมตน

ดูคุณมณฑิลา	ควรฤพาทีจะนี้ได้
จะให้ส่งสีดาอรไท	ด้วยใจเกลียดกันฉันหา
.....
ใช้เราเป็นคนโง่เง่า	จะไม่รู้หันเท่าโฉมศรี
อันนางสีดานารี	ตั้งดวงชีวีดวงใจ
มาตรแน่นถึงพรหมลิขิต	สู้เสียชีวิตไม่ส่งให้
รักลูกจงเชิญลูกไว้	ตัวกูจะไปรอนราญ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2, 2507 : 730)

เมื่อนั้น	นางมณฑิลาเยาวยอดสงสาร
เห็นพระองค์กริ้วโกรธตั้งเพลิงกาล	เยาวมาลัยเพียงสิ้นชีวัน
ชลนัยน์ไหลอาบพักตรา	สุดปัญญาที่จะคิดพ้อนต้น
แสนโศกโศกาจาบัลย์	กัลยาไม่เป็นสมประดี
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2, 2507 : 730)

ก่อนที่ทศกัณฐ์จะล้ม ทศกัณฐ์ได้เอ่ยปากฝากนางมณฑิโไว้กับพิเภกเพื่อให้ดูแลนางตั้งนั้นนางมณฑิโจึงตกเป็นมเหสีรองของพิเภกตามคำฝากของทศกัณฐ์ และตามบัญญัติของพระราม ซึ่งเป็นสถานภาพที่นางมณฑิโจำต้องยอมรับทั้ง ๆ ที่นางเองก็ไม่ประสงค์ที่จะมีสามีเป็นคนที่ 3 แต่ด้วยสถานภาพของการเป็นผู้หญิงและภรรยาซึ่งถือว่าต่ำกว่าผู้ปกครอง นางมณฑิโจึงจำต้องยอมปฏิบัติตามคำสั่งของบุคคลที่มีอำนาจเหนือกว่าตลอดมา สถานภาพความเป็นอยู่ในครอบครัวของนางมณฑิโทำให้ลูก ๆ เชื้อห่างผู้อื่นมากกว่านางมณฑิโ ดังเช่นอินทรชิตที่มีความเชื่อมั่นในตัวทศกัณฐ์ ผู้เป็นบิดามากกว่านางมณฑิโ

ความผันผวนในชีวิตของนางมณฑิโยังคงดำเนินต่อไป เมื่อนางต้องตกเป็นมเหสีของพิเภก ขณะที่นางกำลังตั้งครรภ์บุตรชื่อไพบนาสุรีย์วงศ์ซึ่งเป็นโอรสของทศกัณฐ์ นางมณฑิโจึงมีความรู้สึกขัดแย้งกันอย่างรุนแรงในสถานภาพการเป็นแม่ไพบนาสุรีย์วงศ์ กับสถานภาพและบทบาทการเป็นมเหสีของท้าวทศศิริวงศ์ (พิเภก) เพราะนางรู้ดีอยู่แก่ใจว่าไพบนาสุรีย์วงศ์นั้นเป็นโอรสของทศกัณฐ์

เมื่อนั้น	ฝ่ายนางมณฑิโเส่นหา
เมื่อทศกัณฐ์ยังมีชีวา	กัลยาทรงครรภ์พระโอรส
แรกตั้งปฐมวิญญาน	ประมาณเดือนหนึ่ง เป็นกำหนด
ครั้นด้วนางสิ้นชีพิตักษิต	ท้าวทศศิริวงศ์อสุรี
ขึ้นผ่านพิชัยลงกา	สำคัญว่ามีครรภ์ด้วยยักษี
ครั้นด้วนกำหนดเดือนปี	เทวีประสูติพระลูกรัก
	(รามเกียรติ์ เล่ม 3, 2507 : 712)

ในสถานภาพเป็นแม่ นางมณฑิโพยายามทำทุกอย่างเพื่อให้ลูกสามารถมีชีวิตที่ดีและอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ตั้งนั้นนางมณฑิโจึงปิดเรื่องนี้ไว้ เพื่อให้ไพบนาสุรีย์วงศ์จะได้ครองเมืองต่อจากท้าวทศศิริวงศ์ตามพระประสงค์ของท้าวทศศิริวงศ์ที่เชื่อว่า ไพบนาสุรีย์วงศ์เป็นโอรสของตน

เมื่อนั้น	ท้าวทศศิริวงศ์ยกขา
ครั้นเห็นโอรสขึ้นมา	อสุราแสนโสมนัสนัก
สองกรซ้อนโอบอุ้มองค์	ไพบนาสุรีย์วงศ์ขึ้นใส่คัก
ประคองลูบจูบเกศจูบพักตร์	พระยายักษ์มีราชโองการ
พ่อนั่งใจจะให้เจ้า	เป็นปิ่นเกล้าลงการาชฐาน
สืบศักดิ์สุรีย์วงศ์พงศมาร	เป็นประธานแก่หมู่กุมภัณฑ์
	(รามเกียรติ์ เล่ม 3, 2507 : 734-735)

แต่ไพบนาสุรีย์วงศ์ก็ล่วงรู้ความจริงจนได้ ดังนั้นเมื่อไพบนาสุรีย์วงศ์มาบอกว่าจะ
แก้แค้นแทนทศกัณฐ์ นางจึงเตือนสติลูกถึงภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น

เมื่อนั้น	นวลนางมณโฑสาวสวรรค์
ได้ฟังโอรสร่วมชีวิต	ตกใจหวาดหวั่นทั้งอินทรี
.....
ครั้งหนึ่งมหาบาลยกมา	โยธาแน่นันต์นับสมุทร
พระองค์ใช้ทหารฤทธิ์ฤทธิ์	ชื่อวาหุบุตรชาญณรงค์
มาช่วยพิเภกอรณรงค์	ฆ่าองค์มหาบาลอาสัญ
อย่าประมาทเบี่ยงบาทพระทรงธรรม์	จอมขวัญฝากตัวให้จงดี
	(รามเกียรติ์ เล่ม 3, 2507 : 732)

แต่ไพบนาสุรีย์วงศ์ถูกวรรณีสตรีที่เลี้ยงมยุงให้ไปขอความช่วยเหลือจากท้าวจักรวรรดิ
มาจับท้าวทศศิริวงศ์ขังไว้ในตรุและกระทำสำเร็จ เมื่อนางมณโฑรู้เข้านางเกิดความรู้สึกกลัว
ว่าจะเกิดอันตรายแก่ลูก ตามธรรมดาในบรรทัดฐานเชิงอุทมคติในฐานะแม่เหล็กของท้าวทศศิริวงศ์
นางมณโฑน่าจะไม่เห็นด้วยกับการกระทำของจักรวรรดิและไพบนาสุรีย์วงศ์ นางควรจะช่วยเหลือ
ท้าวทศศิริวงศ์ให้หลุดพ้น จากการจองจำในตรุ แต่ทลละครไม่ได้กล่าวไว้ ทั้งนี้วิเคราะห์ได้ว่า
นางไม่ได้ผูกพันต่อท้าวทศศิริวงศ์ และนางมณโฑก็ไม่ได้หาทางช่วย ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า
นางมณโฑภักพรวงศ์ต่อหน้าที่และบทบาทการเป็นภรรยาที่ดี แต่นางได้เลือกแสดงบทบาทแม่ที่ตีแทน

เพราะความผูกพันต่อบุตร เป็นสิ่งที่ผูกพันฝังลึกในใจนางและการเลือกช่วยสามีก็เท่ากับเป็นการทำร้ายลูก เมื่อไม่สามารถตัดทานได้นางจึงฝากฝังลูกไว้กับท้าวจักรวรรดิ จนไพนาสุริย์วงศ์ได้ขึ้นครองเมืองลงกาในนามท้าวทศหิน

นางมณฑิทยายามสั่งสอนให้ไพนาสุริย์วงศ์ดำเนินชีวิตให้อยู่ในทำนองคลองธรรม แต่ไม่เป็นผลถึงบทพระพันท์ที่กล่าวว่

เมื่อนั้น	ไพนาสุริย์วงศ์ใจหาญ
ฟังพระชนนีนั่งคราญ	กราบกับบทมลาย่แล้วทูลไป
อันพิเภกนัทรชนนัถ	จะอยู่คู่พักตร์กระไรได้
ลูกก็เป็นชายชาติอาษาในย	จะใคร่ลาบาทพระมารดร
ไปอยู่ด้วยพันธมิตรพระบิดา	กว่าจะได้ใหญ่กล้าขึ้นก่อน
จึงจะกลับมาราญรอน	ต่อกรพิเภกกุมภันต์
	(รามเกียรติ์ เล่ม 3, 2507 : 732)

นางมณฑิทยายามชื่นชมกับสถานภาพใหม่ของทศหินได้ไม่นานนางต้องพบความเศร้าโศกที่ต้องสูญเสียทศหินผู้เป็นลูกไป

โอ้วทศหินเจ้าแม่เอ๋ย	ทราชมเชยขอครักเฉลิมขวัญ
เสียแรงอุ้มท้องประคองครรภ์	ถนอมเลี้ยงทุกวันจนใหญ่มา
.....
เหตุนี้เค็มที่ก็ไ้ห้าม	ไม่ฟังความขึ้นคิดด้วยโมหันธ์
เชื้ออ้ายที่เลี้ยงอาธรรม	จึงต้องพันเศียรเสียไว้ดังนี้
	(รามเกียรติ์ เล่ม 4, 2507 : 40)

ในที่สุดของชีวิต นางมณฑิทยายามก็เป็นแม่ที่ต้องสูญเสียลูกทุกคนไป ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดก็ตามที่ต้องจากนางไปตั้งแต่อายุประมาณ 5-6 เดือน นางเสียดาที่จากไปเมื่ออายุเพียง 1 วัน อินทรชิตที่นางเลี้ยงคูกมาตั้งแต่เกิด และอินทรชิตต้องจบชีวิตด้วยศรของพระราม และทศหินที่ต้องมาตายเพราะเชื่อพี่เลี้ยงมากกว่าที่จะเชื่อนางมณฑิทยายามผู้เป็นแม่

เหตุที่ทำให้นางมณฑิลาต้องพบกับการสูญเสียในแต่ละครั้ง โดยที่นางไม่มีโอกาสที่จะช่วยเหลือลูกได้เลย ย่อมเกิดจากความขัดแย้งทางสถานภาพของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนาง เช่น ท้าวทศศิริวงศ์ ท้าวจักรวรรดิ พระราม และตัวละครที่เป็นลูกเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้นางไม่สามารถที่จะแสดงบทบาทการเป็นแม่ตามความคาดหวังของนางว่าแม่จะต้องคอยช่วยเหลือลูกในการแก้ปัญหาและขจัดอุปสรรคต่าง ๆ ที่จะมาทำร้ายหรือทำลายลูก โดยมีได้คำนึงถึงความทุกข์ยากแต่นางก็ไม่สามารถที่จะช่วยเหลือและป้องกันชีวิตของลูกได้

บทบาทเหล่านี้นับว่าเป็นสิ่งสมเหตุสมผล และได้แสดงความซับซ้อนของตัวละคร เป็นอุปกรณ์สร้างเนื้อหาทางอารมณ์แก่ผู้อ่านให้เห็นปัญหาและกระบวนการทางจิตใจของตัวละครที่ตกอยู่ในสถานการณ์ที่อยู่นอกเหนือกว่าความสามารถที่จะแก้ไขได้เป็นการสะท้อนภาพชีวิตของมนุษย์ในกรอบของสถานการณ์ได้อย่างสมจริงสมจัง นับว่าเป็นบทบาทที่สร้างเสริมคุณค่าทางวรรณศิลป์แก่บทประพันธ์